

О.А. Пермяков, В.В. Морозов

ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник

Третє видання

О.А. Пермяков, В.В. Морозов

ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник

*Третє видання,
виправлене і доповнене*

Київ

“ЗНАННЯ”

2012

УДК 37.013 (075.8)

ББК 74.2я73

П26

Рекомендовано до друку вченою радою Криворізького державного педагогічного університету (протокол № 9 від 14 квітня 2005 р.)

Рецензенти:

В.О. Комаров, доктор педагогічних наук,
професор;

С.О. Скидан, доктор педагогічних наук,
професор

Пермяков О.А.

П26 Педагогіка : навч. посіб. / О.А. Пермяков, В.В. Морозов. — 3-тє вид., виправл. і доповн. — К. : Знання, 2012. — 198 с.

ISBN 978-617-07-0055-1

У навчальному посібнику розкрито загальні основи педагогіки, теорії навчання і виховання, особливості управління навчально-виховним процесом у загальноосвітній школі. Це стислий варіант посібника з курсу педагогіки. Його мета — полегшити підготовку студентів до модульного або семестрового контролю (заліку, екзамену). За змістом посібник відповідає програмі навчальної дисципліни “Педагогіка” для вищих навчальних закладів.

Для студентів педагогічних навчальних закладів.

УДК 37.013 (075.8)
ББК 74.2я73

© О.А. Пермяков,
В.В. Морозов, 2006

© О.А. Пермяков, В.В. Морозов, зі змінами, 2012

© Видавництво “Знання”,
оформлення, 2012

ISBN 978-617-07-0055-1

ЗМІСТ

Майбутньому вчителеві	7
Розділ 1. ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ.....	9
Педагогіка як наука	9
Предмет педагогіки.....	10
Завдання педагогіки	10
Основні категорії педагогіки	11
Система педагогічних наук	13
Зв'язок педагогіки з іншими науками	15
Методи педагогічних досліджень	15
Розвиток особистості.....	19
Розвиток і спадковість.....	20
Розвиток і середовище.....	20
Розвиток і виховання	21
Діяльність як фактор розвитку	23
Мета виховання.....	24
Мета виховання в сучасній школі.....	24
Завдання виховання.....	26
Зарубіжна педагогіка про мету виховання	27
Педагогічний процес	29
Педагогічна взаємодія	30
Формування культури спілкування.....	31
Етапи педагогічного процесу	34
Учитель у сучасній школі	36
Структура педагогічної діяльності вчителя	37
Професіоналізм учителя	39
Система освіти в Україні.....	41
Принципи освіти в Україні	44
Педагогічні інновації	45

Розділ 2. ТЕОРІЯ НАВЧАННЯ	48
Зміст поняття “дидактика”	48
Основні категорії дидактики	49
Функції процесу навчання	50
Структура процесу навчання	51
Діяльність учителя в навчальному процесі	52
Діяльність учнів у процесі навчання.....	54
Види навчання	56
Ігрові педагогічні технології	60
Технологія особистісно орієнтованого навчання	62
Технологія розвивального навчання	63
Технологія модульного навчання	65
Технологія інтерактивного навчання.....	66
Проектна технологія	68
Закономірності навчання.....	69
Принципи навчання.....	71
Методи навчання	72
Словесні методи навчання.....	74
Наочні методи навчання	76
Практичні методи навчання	77
Методи контролю в навчанні	78
Вибір методів навчання	79
Засоби навчання	80
Зміст освіти	81
Теорії формування змісту освіти	82
Стандарти освіти в школі	84
Документи, що регламентують зміст освіти.....	85
Форми організації навчання.....	88
Урок — основна форма організації навчання	90

Вимоги до уроку	92
Форми навчання в навчальному процесі.....	93
Інші форми організації навчання	94
Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів.....	97
Оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності школярів	100
Педагогічні технології.....	101
Розділ 3. ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ	104
Сутність процесу виховання	104
Мета й завдання виховання	105
Рушійні сили процесу виховання	106
Етапи процесу виховання	107
Закономірності виховання	108
Принципи виховання	109
Основні напрями виховання	112
Розумове виховання	112
Моральне виховання	113
Трудове виховання.....	115
Естетичне виховання.....	117
Фізичне виховання	120
Екологічне виховання	121
Методи виховання	123
Методи формування свідомості особистості	124
Методи організації діяльності й формування досвіду громадської поведінки	126
Методи стимулювання діяльності і поведінки	127
Умови вибору методів виховання	128
Форми виховної роботи.....	130
Колектив. Ознаки та функції колективу	131

Структура колективу	133
Етапи розвитку колективу	134
Умови формування й розвитку колективу	135
Завдання та функції класного керівника	137
Форми роботи класного керівника з учнями.....	139
Форми роботи класного керівника з батьками	140
Мета, завдання та зміст сімейного виховання	141
Взаємини батьків і дітей у сім'ї.....	145
Причини неправильного виховання в сім'ї.....	147
Методи виховання в сім'ї	150
Спільна виховна робота школи й громадськості	151
Розділ 4. ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ ЗАГАЛЬНО- ОСВІТНЬОЮ ШКОЛОЮ	154
Принципи управління освітою.....	154
Внутрішньошкільне управління	156
Планування роботи школи	159
Внутрішньошкільний контроль	161
Методична робота в школі.....	164
Словник педагогічних термінів	169
Загальні основи педагогіки	169
Теорія навчання	172
Теорія виховання.....	176
Основи управління загальноосвітньою школою	177
Персоналії	180
Рекомендована література	194

МАЙБУТНЬОМУ ВЧИТЕЛЕВІ

Дорогий друже! Ви тримаєте в руках компактний посібник з педагогіки. Чим він відрізняється від іншої подібної літератури і чим стане Вам корисним?

Нині є дуже багато підручників і навчальних посібників з педагогіки, у яких, окрім теоретичних положень, подають їх коментар, наводять яскраві приклади й факти, висловлювання видатних вчених, роблять екскурси в історію тих або інших проблем. Це надає досліджуваному матеріалу більшої доступності, цікавості, сприяє кращому його осмисленню й розумінню.

Піклуючись про краще засвоєння й закріплення отриманої інформації, багато авторів вміщують у посібники з педагогіки завдання для самоконтролю, проблемні й практичні за-

вдання, контрольні тести, списки літератури задля самоосвіти. Така побудова підручників і навчальних посібників виправдана, адже вона дає студентові можливість детально розібратися в теоретичному матеріалі, перевірити й оцінити свої знання.

Але настає час семестрового контролю. До цього Ви завзято працювали на лекціях, семінарських і практичних заняттях, писали доповіді, реферати, читали підручники, першоджерела, складали заліки. Однак за рік (або більше), напевно, щось забулося. Як бути? Заново осмислювати підручник обсягом 500—600 сторінок? А чи не краще прочитати короткий, компактний посібник і швидко, повно й точно відтворити раніше вивчений матеріал? Адже у Вас уже є достатній обсяг знань, прикладів і уявлень. Тому, прочитавши основні положення будь-якого питання, Ви зможете легко “розгорнути” його й дати повну, правильну відповідь.

Міркуючи таким чином, ми й підготували цей посібник. Проте застерігаємо, що він аж ніяк не замінить наявних підручників і навчальних посібників, які є основними джерелами знань з педагогіки. Його головне призначення — полегшити студентам підготовку до модульного або семестрового контролю.

БАЖАЄМО УСПІХУ!

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНІ ОСНОВИ ПЕДАГОГІКИ

Педагогіка як наука

Слово “педагогіка” походить від грецького *país, paidos* — “дитя” і *ago* — “веду”, що буквально означає “дитиноведення”. У Стародавній Греції дитиноводами, або педагогами, називали рабів, які супроводжували до школи дітей своїх господарів. Пізніше значення цього слова було переосмислене, і педагогами почали називати людей, які займалися вихованням, навчанням та наставництвом дітей. Згодом від цього слова дістала назву наука про виховання — педагогіка. Спочатку вона була складовою системи філософських знань, але на початку XVII ст. відокремилася від неї й стала самостійною наукою (багато в чому завдяки чеському вченому-педагогу Я.А. Коменському).

У сучасному трактуванні *педагогіка* — це наука про систематичну, цілеспрямовану, спеціально організовану діяльність щодо формування людини, а також про форми, методи, принципи, зміст виховання, навчання й освіти.

Предмет педагогіки

Предметом будь-якої науки є те, що вона вивчає. Предметом педагогіки як науки є педагогічний процес — тобто процес виховання й навчання людини як особлива суспільна функція, що виникла в спеціальних виховних установах і навчальних закладах, а також дослідження сутності формування й розвитку людської особистості та розроблення на цій основі теорії й методики виховання та навчання.

Завдання педагогіки

Перед педагогікою постають різноманітні за складністю *завдання*, зокрема:

— розробити нові методи, засоби, форми, системи навчання й виховання, управління освітніми структурами;

— розкрити закономірності в галузі виховання, освіти, управління освітніми й виховними системами;

— вивчати та узагальнювати передовий педагогічний досвід;

- упроваджувати результати педагогічних досліджень у практику;
- прогнозувати освіту на найближче й віддалене майбутнє;
- розробити зміст освіти в різних типах навчальних закладів;
- знайти шляхи підвищення якості навчання, результативності виховання;
- розробити наукові вимоги щодо підготовки педагогічних кадрів.

Основні категорії педагогіки

Сучасна педагогіка оперує безліччю понять, що виражають сутність та наукові узагальнення і які прийнято називати педагогічними категоріями.

До основних педагогічних категорій відносять виховання, навчання, освіту, а також розвиток і формування особистості.

Виховання. У педагогіці виховання має широкий і вузький соціальний та педагогічний зміст.

Виховання в широкому соціальному розумінні — це передача накопиченого старшими поколіннями досвіду (знань, умінь, способів мислення, духовної спадщини людства) наступним (молодшим) поколінням.

Виховання у вузькому соціальному розумінні — це цілеспрямований вплив на людину суспільних інститутів з метою передачі їй пев-

них знань, прищеплення навичок і вмінь необхідної поведінки, формування світогляду, суспільних цінностей та ін.

Виховання в широкому педагогічному розумінні — це спеціально організований процес, спрямований на формування певних якостей особистості, процес керування її розвитком, що проходить через взаємодію вихователя й вихованця.

Виховання у вузькому педагогічному розумінні — це процес і результат виховної роботи, спрямованої на вирішення *конкретних* виховних завдань (виховання естетичне, моральне, фізичне тощо).

Навчання — це спеціально організований, цілеспрямований, керований процес взаємодії вчителів і учнів, у ході якого учні під керівництвом учителя опановують знання, набувають умінь і навичок, розвивають свої пізнавальні сили й здібності, формують світогляд.

Освіта — це процес і результат засвоєння людиною досвіду поколінь у вигляді системи знань, умінь і навичок, оволодіння нею способами пізнавальної діяльності й формування системи поглядів і переконань, становлення її громадянської позиції.

Розвиток — це процес становлення особистості, удосконалювання її фізичних і духовних сил під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих факторів, серед яких найважливіші — цілеспрямоване виховання й навчання.

Формування — це процес становлення людини як соціальної істоти під впливом усіх факторів: соціальних, економічних, психологічних, ідеологічних та ін.

Система педагогічних наук

Відділившись від філософії як науки, сучасна педагогічна наука за час свого розвитку накопичила величезну кількість інформації й перетворилася на розгалужену систему наукових знань, яку утворюють певні науки. Розглянемо їх.

Загальна педагогіка досліджує основні закономірності, принципи, форми й методи виховання та навчання. Складається з чотирьох розділів: основи педагогіки, теорія виховання, теорія навчання й освіти (дидактика), теорія управління навчально-виховним процесом (школознавство).

Історія педагогіки відображає процес розвитку теорії й практики виховання й навчання в різні історичні епохи.

Вікова педагогіка вивчає особливості виховання й навчання людини в різні вікові періоди життя. Залежно від цього розрізняють дошкільну педагогіку, педагогіку середньої школи, педагогіку профтехосвіти, педагогіку вищої школи, педагогіку дорослих.

Спеціальна педагогіка (дефектологія) досліджує проблеми, методи, засоби, форми вихо-

вання й навчання дітей з вадами у фізичному й розумовому розвитку. Поділяється на такі галузі: *сурдопедагогіка* — займається навчанням, вихованням та освітою глухих і глухонімих дітей; *тифлопедагогіка* — займається навчанням, вихованням та освітою сліпих дітей і тих, що недобачають; *олігофренопедагогіка* — займається навчанням, вихованням та освітою розумово відсталих дітей; *логопедія* — займається навчанням, вихованням і освітою дітей з розладами мовлення.

Соціальна педагогіка вивчає питання навчання й виховання дітей у різноманітних позашкільних установах культури, науки, мистецтва: студіях, гуртках, секціях, будинках творчості тощо.

Порівняльна педагогіка займається вивченням подібності й розходжень систем виховання та освіти в різних країнах.

Професійна педагогіка досліджує технології виховання та освіти людини, орієнтованої на певну професійну сферу діяльності. Розрізняють інженерну, спортивну, військову, медичну й іншу педагогіку.

Методика викладання різних дисциплін (фізики, літератури, музики та ін.) вивчає специфічні особливості навчання конкретних дисциплін.

Зв'язок педагогіки з іншими науками

Педагогіка органічно пов'язана з різними науками.

Філософія допомагає встановити методологічну основу педагогіки, визначитися зі змістом і метою виховання, виділити провідні ідеї в педагогічних дослідженнях.

Психологія — знання законів розвитку психіки людини, механізму психічної діяльності дає можливість підвищити ефективність виховного впливу, розробити нові освітні технології.

Анатомія й фізіологія дають розуміння механізмів життєдіяльності й розвитку організму людини в цілому та окремих його частин: функціональних систем, опорно-рухового апарату, серцево-судинної й дихальної систем.

Соціологія сприяє кращому розумінню проблем соціалізації особистості, юнацької субкультури, неформальних груп, взаємин у сім'ї тощо.

Педагогіка пов'язана також з економікою, демографією, математикою, гігієною й багатьма іншими науками.

Методи педагогічних досліджень

Методи дослідження — це шляхи (способи) пізнання об'єктивної реальності. Методи педагогічних досліджень — це способи пізнання

психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивних закономірностей навчання й виховання. До методів педагогічних досліджень відносять: педагогічне спостереження, бесіду, інтерв'ю, вивчення продукції діяльності учнів, вивчення шкільної документації, вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, педагогічний експеримент, анкетування, тестування.

Педагогічне спостереження — це цілеспрямоване сприйняття певного педагогічного явища, в процесі якого дослідник одержує конкретний фактичний матеріал. Розрізняють такі види спостережень:

— безпосереднє (включене) — дослідник сам фіксує всі дані, що його цікавлять, за попередньо складеною програмою;

— опосередковане — факти фіксуються за непрямыми показниками;

— суцільне — спостереження, яке охоплює всі сторони досліджуваного об'єкта (процесу) в цілісному вигляді, від початку й до його завершення;

— дискретне — вибіркове (пунктирне) фіксування тих чи інших досліджуваних процесів або явищ;

— відкрите — випробувані поінформовані про те, що за ними ведеться спостереження й безпосередньо бачать дослідника;

— конспіративне — випробувані не знають про спостереження.

Бесіда — діалог дослідника з випробуваним за попередньо складеним планом. Бесіда може

бути більш-менш стандартизованою й вільною. У першому випадку бесіда ведеться за планом, дотримуючись строгої послідовності пред'явлення чітко сформульованих питань. У другому випадку зміст питань заздалегідь не планується, спілкування проходить вільніше й ширше.

Інтерв'ю — цей метод дуже близький до бесіди. Дослідник подає тему для з'ясування погляду й оцінювання випробуваного щодо досліджуваного питання.

Вивчення продукції діяльності учнів: творчих робіт, виробів, моделей і т. д.

Вивчення шкільної документації: особистих справ учнів, щоденників, класних журналів та ін.

Вивчення й узагальнення педагогічного досвіду — теоретичне осмислення роботи кращих шкіл і вчителів, що успішно здійснюють навчання й виховання учнів.

Педагогічний експеримент. За масштабом такі експерименти бувають:

— глобальні — охоплюють значну кількість учнів;

— локальні (місцеві) — охоплюють учнів у межах регіону, області, міста;

— мікроексперименти — проводяться в школі, класі.

Залежно від цільових настанов розрізняють: констатуючий, формуючий та контрольний експерименти:

— констатуючий експеримент проводиться на початку експерименту й має своїм завдан-

психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивних закономірностей навчання й виховання. До методів педагогічних досліджень відносять: педагогічне спостереження, бесіду, інтерв'ю, вивчення продукції діяльності учнів, вивчення шкільної документації, вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, педагогічний експеримент, анкетування, тестування.

Педагогічне спостереження — це цілеспрямоване сприйняття певного педагогічного явища, в процесі якого дослідник одержує конкретний фактичний матеріал. Розрізняють такі види спостережень:

— безпосереднє (включене) — дослідник сам фіксує всі дані, що його цікавлять, за попередньо складеною програмою;

— опосередковане — факти фіксуються за непрямыми показниками;

— суцільне — спостереження, яке охоплює всі сторони досліджуваного об'єкта (процесу) в цілісному вигляді, від початку й до його завершення;

— дискретне — вибіркове (пунктирне) фіксування тих чи інших досліджуваних процесів або явищ;

— відкрите — випробувані поінформовані про те, що за ними ведеться спостереження й безпосередньо бачать дослідника;

— конспіративне — випробувані не знають про спостереження.

Бесіда — діалог дослідника з випробуваним за попередньо складеним планом. Бесіда може

бути більш-менш стандартизованою й вільною. У першому випадку бесіда ведеться за планом, дотримуючись строгої послідовності пред'явлення чітко сформульованих питань. У другому випадку зміст питань заздалегідь не планується, спілкування проходить вільніше й ширше.

Інтерв'ю — цей метод дуже близький до бесіди. Дослідник подає тему для з'ясування погляду й оцінювання випробуваного щодо досліджуваного питання.

Вивчення продукції діяльності учнів: творчих робіт, виробів, моделей і т. д.

Вивчення шкільної документації: особистих справ учнів, щоденників, класних журналів та ін.

Вивчення й узагальнення педагогічного досвіду — теоретичне осмислення роботи кращих шкіл і вчителів, що успішно здійснюють навчання й виховання учнів.

Педагогічний експеримент. За масштабом такі експерименти бувають:

— глобальні — охоплюють значну кількість учнів;

— локальні (місцеві) — охоплюють учнів у межах регіону, області, міста;

— мікроексперименти — проводяться в школі, класі.

Залежно від цільових настанов розрізняють: констатуючий, формуючий та контрольний експерименти:

— констатуючий експеримент проводиться на початку експерименту й має своїм завдан-

психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивних закономірностей навчання й виховання. До методів педагогічних досліджень відносять: педагогічне спостереження, бесіду, інтерв'ю, вивчення продукції діяльності учнів, вивчення шкільної документації, вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, педагогічний експеримент, анкетування, тестування.

Педагогічне спостереження — це цілеспрямоване сприйняття певного педагогічного явища, в процесі якого дослідник одержує конкретний фактичний матеріал. Розрізняють такі види спостережень:

— безпосереднє (включене) — дослідник сам фіксує всі дані, що його цікавлять, за попередньо складеною програмою;

— опосередковане — факти фіксуються за непрямыми показниками;

— суцільне — спостереження, яке охоплює всі сторони досліджуваного об'єкта (процесу) в цілісному вигляді, від початку й до його завершення;

— дискретне — вибіркове (пунктирне) фіксування тих чи інших досліджуваних процесів або явищ;

— відкрите — випробувані поінформовані про те, що за ними ведеться спостереження й безпосередньо бачать дослідника;

— конспіративне — випробувані не знають про спостереження.

Бесіда — діалог дослідника з випробуваним за попередньо складеним планом. Бесіда може

бути більш-менш стандартизованою й вільною. У першому випадку бесіда ведеться за планом, дотримуючись строгої послідовності пред'явлення чітко сформульованих питань. У другому випадку зміст питань заздалегідь не планується, спілкування проходить вільніше й ширше.

Інтерв'ю — цей метод дуже близький до бесіди. Дослідник подає тему для з'ясування погляду й оцінювання випробуваного щодо досліджуваного питання.

Вивчення продукції діяльності учнів: творчих робіт, виробів, моделей і т. д.

Вивчення шкільної документації: особистих справ учнів, щоденників, класних журналів та ін.

Вивчення й узагальнення педагогічного досвіду — теоретичне осмислення роботи кращих шкіл і вчителів, що успішно здійснюють навчання й виховання учнів.

Педагогічний експеримент. За масштабом такі експерименти бувають:

— глобальні — охоплюють значну кількість учнів;

— локальні (місцеві) — охоплюють учнів у межах регіону, області, міста;

— мікроексперименти — проводяться в школі, класі.

Залежно від цільових настанов розрізняють: констатуючий, формуючий та контрольний експерименти:

— констатуючий експеримент проводиться на початку експерименту й має своїм завдан-

психолого-педагогічних процесів формування особистості, встановлення об'єктивних закономірностей навчання й виховання. До методів педагогічних досліджень відносять: педагогічне спостереження, бесіду, інтерв'ю, вивчення продукції діяльності учнів, вивчення шкільної документації, вивчення й узагальнення педагогічного досвіду, педагогічний експеримент, анкетування, тестування.

Педагогічне спостереження — це цілеспрямоване сприйняття певного педагогічного явища, в процесі якого дослідник одержує конкретний фактичний матеріал. Розрізняють такі види спостережень:

— безпосереднє (включене) — дослідник сам фіксує всі дані, що його цікавлять, за попередньо складеною програмою;

— опосередковане — факти фіксуються за непрямыми показниками;

— суцільне — спостереження, яке охоплює всі сторони досліджуваного об'єкта (процесу) в цілісному вигляді, від початку й до його завершення;

— дискретне — вибіркове (пунктирне) фіксування тих чи інших досліджуваних процесів або явищ;

— відкрите — випробувані поінформовані про те, що за ними ведеться спостереження й безпосередньо бачать дослідника;

— конспіративне — випробувані не знають про спостереження.

Бесіда — діалог дослідника з випробуваним за попередньо складеним планом. Бесіда може

бути більш-менш стандартизованою й вільною. У першому випадку бесіда ведеться за планом, дотримуючись строгої послідовності пред'явлення чітко сформульованих питань. У другому випадку зміст питань заздалегідь не планується, спілкування проходить вільніше й ширше.

Інтерв'ю — цей метод дуже близький до бесіди. Дослідник подає тему для з'ясування погляду й оцінювання випробуваного щодо досліджуваного питання.

Вивчення продукції діяльності учнів: творчих робіт, виробів, моделей і т. д.

Вивчення шкільної документації: особистих справ учнів, щоденників, класних журналів та ін.

Вивчення й узагальнення педагогічного досвіду — теоретичне осмислення роботи кращих шкіл і вчителів, що успішно здійснюють навчання й виховання учнів.

Педагогічний експеримент. За масштабом такі експерименти бувають:

— глобальні — охоплюють значну кількість учнів;

— локальні (місцеві) — охоплюють учнів у межах регіону, області, міста;

— мікроексперименти — проводяться в школі, класі.

Залежно від цільових настанов розрізняють: констатуючий, формуючий та контрольний експерименти:

— констатуючий експеримент проводиться на початку експерименту й має своїм завдан-

ням виявити стан справ з досліджуваної теми або проблеми;

— формуючий експеримент спрямований на перевірку розробленої дослідником гіпотези й ефективності запропонованої методики (нових методів, засобів, прийомів);

— контрольний експеримент спрямований на перевірку отриманих у формуючому експерименті висновків і розробленої методики в масовій шкільній практиці.

За місцем проведення розрізняють природний і лабораторний експерименти:

— природний експеримент спрямований на перевірку висунутої гіпотези без будь-яких змін у навчально-виховному процесі;

— лабораторний експеримент проводиться в штучних, спеціально створених умовах.

Анкетування — це письмове опитування. Анкети бувають двох типів: анонімна й особистісна. В анонімній анкеті опитуваний не вказує своїх особистісних даних (ім'я, прізвище), а в особистісній — указує.

Анкета містить ряд питань, які можуть бути: відкритими, закритими, напівзакритими, прямими й непрямыми, фільтруючими й контрольними.

Тестування. Тести — це невеликі стандартизовані завдання (питання або задачі), за допомогою яких визначають рівень розумового розвитку, ступінь обдарованості, стан здоров'я, структурні якості особистості, професійну придатність і т. ін.

Розвиток особистості

Проблема особистості є однією з центральних проблем педагогічної теорії й практики. Її розглядають різні науки: психологія, соціологія, анатомія та ін. Педагогіка вивчає й виявляє найбільш ефективні умови для гармонійного розвитку особистості в процесі виховання й навчання.

У зарубіжній педагогіці проблеми розвитку особистості вивчають за трьома основними напрямками: біологічним (біологізаторським), соціологічним (соціологізаторським) і біосоціальним (теорія конвергенції).

Представники біологічного (біологізаторського) напряму головним фактором, що впливає на розвиток особистості, вважають спадковість, тобто передачу від батьків до дітей певних якостей. Носіями спадковості є гени.

Представники соціологічного (соціологізаторського) напряму головним фактором розвитку особистості вважають навколишнє середовище, в якому найбільшу перевагу віддають середовищу домашньому.

Представники біосоціального напряму (теорії конвергенції) вважають, що на розвиток і формування особистості впливають і спадковість, і середовище, але більше — спадковість.

Вітчизняна педагогіка виходить із того, що на розвиток і формування особистості впливають усі фактори: спадковість, середовище й виховання, але провідними факторами є середовище й виховання.

Розвиток і спадковість

Базою для розвитку особистості є вроджені й успадковані від батьків нахили. Дітям від батьків передаються зовнішні ознаки (колір волосся, очей, особливості конституції), фізіологічні особливості (група крові, резус-фактор, поєднання білків в організмі), особливості нервової системи (тип нервової діяльності, деякі безумовні рефлексії), окремі хвороби (шизофренія, цукровий діабет, карликовість). Негативний вплив на дітей мають алкоголізм і наркоманія батьків.

У спадок передаються тільки задатки до певної діяльності: математичної, музичної, спортивної тощо. Для того, щоб задатки перейшли в здібності, для їхнього прояву й розвитку необхідно створити певні умови.

Розвиток і середовище

Людина стає особистістю тільки у взаємодії з іншими людьми. Її психічний, соціальний і духовний розвиток не можливий поза людським суспільством. На розвиток і формування

особистості впливають різноманітні зовнішні фактори, які умовно можна поділити на географічні, соціальні, шкільні й сімейні.

Географічне середовище, до якого відносять клімат, місце проживання (північ, південь), впливає на розвиток особистості.

До соціального середовища належать суспільний устрій, система виробничих відносин, матеріальні умови життя, характер перебігу виробничих і соціальних процесів. Кажучи про соціальне середовище в цьому розумінні, його відносять до віддаленого оточення.

Шкільні й сімейні умови (середовище) — це ближнє оточення. Друзі, клас, школа впливають на розвиток особистості школяра. Ще більший вплив на розвиток людини, особливо в дитячому віці, справляє домашнє оточення. Сім'я багато в чому визначає коло інтересів і потреб дитини, а також створює умови для розвитку її природних задатків.

Розвиток і виховання

Виховання коригує вплив спадковості й середовища на розвиток особистості. Але якщо спадковість і середовище впливають на розвиток людини несвідомо або на рівні підсвідомості, то виховний вплив ґрунтується на свідомості й усвідомленні його особистістю. Цим і визначається роль, місце й можливості виховання в розвитку людини. Вихованням домагаються

багато чого, але змінити людину в цілому не можна. Водночас виховання є головною силою, спроможною дати суспільству всебічно розвинену особистість.

Одне з найважливіших завдань виховання — виявити генетично закладені задатки і розвинути їх відповідно до індивідуальних можливостей і здатностей людини. Цілеспрямоване, систематичне й кваліфіковане виховання сприяє розвитку навіть дуже слабо виражених задатків, а неправильне виховання може загальмувати і яскраво виражені задатки.

Виховання, впливаючи на розвиток, саме залежить від нього. Його ефективність більше визначається рівнем підготовленості особистості до сприйняття виховного впливу. Люди по-різному піддаються вихованню: одні можуть повністю підкоритися волі вихователя, інші — лише частково, треті цілком ігнорують виховні вимоги.

Психолог Л.С. Виготський обґрунтував ідею про провідну роль навчання в розвитку особистості. Суть ідеї полягає в тому, що особистість у своєму розвитку проходить два рівні: рівень “актуального розвитку”, на якому дитина може виконувати завдання самостійно, і другий рівень — “зону найближчого розвитку”. На цьому рівні учень *поки що* не може самостійно вирішити проблему, у цьому йому допомагають дорослі. Але надалі він намагається вирішити її сам. Виховання буде ефективним лише тоді, коли йтиме попереду розвитку.

Діяльність як фактор розвитку

Крім спадковості, середовища й виховання, на розвиток особистості впливає діяльність. До основних видів діяльності учнів відносять гру, навчання й працю. Особливим видом діяльності є спілкування. На кожному віковому етапі переважає певний вид діяльності. Гру вважають основним видом діяльності маленьких дітей (хоча грають і школярі, і дорослі); навчання — у школярів (але вчать ся й дорослі); праця — у дорослих (школярі теж працюють). Спілкування ж характерне для всіх вікових груп.

Діяльність може бути активною і пасивною. Ефективному розвитку особистості сприяє активна діяльність: завдяки активності у навчанні швидше й успішніше опановують певну суму знань, умінь і навичок. Пізнавальна активність сприяє інтелектуальному розвитку; трудова активність — фізичному розвитку й готовності до професійного самовизначення; активність у спілкуванні — успішному формуванню духовного й морального світу, досвіду моральної поведінки.

В основі прояву активності лежать потреби. Чим різноманітніші потреби, тим різноманітніші і види діяльності. Завдання виховання — показати підліткові, школяреві корисні напрями активності (і діяльності). Чим активніша людина, тим краще й швидше розвиваються її здібності, тим більшого успіху вона досягає в житті.

Мета виховання

Виховання — процес цілеспрямований. Виховання без мети не буває. Мета — це те, до чого прагнуть, що намагаються здійснити. Мета виховання — це ті очікувані результати педагогічної діяльності, те майбутнє, на досягнення якого спрямоване виховання. В основі мети виховання лежить виховний ідеал. Ідеал — це доконала людина, взірець виховання, до якого воно (виховання) прагне й ніколи не досягає.

У різні історичні епохи мета виховання була неоднаковою. На її зародження й відмирання впливають різні фактори: рівень розвитку продуктивних сил і тип виробничих відносин; потреби й економічні можливості суспільства; рівень розвитку педагогічної теорії й практики; можливості навчально-виховних установ, педагогів та учнів. Це означає, що мета виховання не може бути однаковою за всіх часів, для всіх народів; вона постійно змінюється й має конкретно-історичний характер.

Мета виховання в сучасній школі

Метою виховання в сучасній школі є виховання всебічно, гармонійно розвиненої особистості. Такий ідеал час від часу трапляється протягом багатьох сторіч, починаючи з Античної Греції, де він зародився. У різний час у по-

няття всебічного гармонійного розвитку особистості вкладався неоднаковий зміст. У Стародавній Греції це поняття включало, головним чином, інтелектуальний розвиток і розвиток культури тіла, що було доступне лише дітям із заможних сімей. У період Середньовіччя ідея всебічного розвитку особистості була забута. В епоху Відродження вона знайшла відображення в працях педагогів-гуманістів Ф. Рабле й М. Монтеня, які у зміст всебічного розвитку включали культ тіла, насолоду літературою, мистецтвом, музикою. Інше розуміння всебічного гармонійного розвитку особистості наведено в працях соціалістів-утопістів Т. Мора, Т. Кампанелли та ін. Вони вперше уявили всебічний розвиток як процес поєднання виховання з продуктивною працею. Надалі цю ідею розвивали французькі просвітителі XVIII ст. К. Гельвецій і Д. Дідро, які включали в розуміння всебічного гармонійного розвитку особистості розумове й моральне виховання.

Виховання є глибоко національним за своєю суттю, змістом і характером. В Україні історично склалася своя, національна, система виховання. Головна мета національного виховання сьогодення — передати молодому поколінню соціальний досвід, багатство духовної культури народу, його національну ментальність, своєрідність на основі формування особистісних якостей громадянина України, які передбачають національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, фі-

зичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і талантів. Кінцевою метою виховання особистості є її підготовка до комплексу ролей, необхідних для життя в суспільстві: громадянина, трудівника, громадського діяча, сім'янина, друга.

Завдання виховання

Головна мета виховання — виховати всебічно, гармонійно розвинену особистість — розпадається на ряд основних завдань: розумове (інтелектуальне), моральне, фізичне, естетичне й трудове виховання. У свою чергу, кожен з цих напрямів має свої завдання.

Завданням *розумового виховання* є озброєння учнів знаннями з основ наук; формування в них наукового світогляду й національної самосвідомості; розвиток розумових сил і здібностей; розвиток пізнавальних інтересів і потреб; формування пізнавальної активності; оволодіння основними розумовими операціями; формування культури розумової праці.

Фізичне виховання полягає в розвитку основних рухових якостей (швидкості, сили, витривалості та ін.); формуванні гігієнічних навичок; вихованні моральних якостей (рішучості, сміливості, наполегливості тощо); формуванні потреби в регулярних заняттях фізичною культурою й спортом; підготовці до захисту Батьківщини.

Моральне виховання має на меті формування моральних понять, суджень, переконань; виховання моральних почуттів; формування моральних звичок і навичок поведінки; виховання моральних якостей (чесності, справедливості, порядності, безкорисливості, працьовитості та ін.).

Завдання естетичного виховання умовно поділяють на дві групи: а) набуття теоретичних знань; виховання естетичної культури; формування естетичного ставлення до дійсності; розвиток естетичних почуттів, смаків, ідеалів; б) формування практичних умінь; розвиток творчих здібностей під час занять музикою, живописом, хореографією, кіно; участь у творчих об'єднаннях, гуртках, студіях.

Трудове виховання — це формування потреби в праці; набуття загальноосвітніх і політехнічних знань про основи виробництва; формування вмінь і навичок трудової діяльності; виховання основ культури праці; підготовка до усвідомленого вибору професії.

Зарубіжна педагогіка про мету виховання

У сучасній зарубіжній педагогіці немає єдиної думки в трактуванні мети виховання.

Гуманістична педагогіка головну мету вбачає у вихованні людини-гуманіста, формуванні в неї високих людських якостей, умінні вста-

новлювати контакти з іншими людьми й розуміти їх. Основна увага концентрується на морально-психологічних аспектах міжособистісних відносин, можливостях соціального партнерства.

У *прагматичній* педагогіці головною метою виховання є самоствердження особистості. Усі цілі беруться з життя, практики. Виховання має підготувати людину до життя, забезпечити її зростання в практичній сфері, збільшити досвід, розвинути практичний розум, а як підсумок — навчити пристосовуватися до життя, робити кар'єру, домагатися успіхів у бізнесі.

Педагогіка *екзистенціалізму* вбачає мету виховання в озброєнні людини досвідом існування. Головне у вихованні — самовиховання й саморозвиток. Основна увага приділяється окремій особистості, індивідуалізації її навчання й виховання, що сприяє повнішому розвитку задатків і здібностей.

Педагогіка *неотомізму* виводить мету виховання з християнської моралі, релігійних положень про терпимість, смиренність, непротивлення Богу. Вона відстоює виховання в людині таких чеснот, як щирість, доброта, гуманізм, любов до ближнього, здатність до самопожертви. Мету виховання повинна висувати церква, головним має бути християнське вдосконалення людини на Землі й турбота про її життя в потойбічному світі, порятунок душі.

Педагогічний процес

Для досягнення головної мети виховання — всебічно, гармонійно розвиненої особистості — необхідно, щоб процес виховання був організованим та керованим і в ньому належним чином проявлялася взаємодія вчителів та учнів. Такий процес називається педагогічним, або навчально-виховним. У педагогічному процесі пов'язані воедино багато інших процесів: навчання, виховання, освіта, розвиток і формування. Але це не механічне поєднання, а нове якісне утворення, що підлягає певним закономірностям. Головна особливість педагогічного процесу — його *цілісність*. Це означає, що всі його складові виражають наявність загального й збереження специфічного, єдність і самостійність, цілісність і підпорядкованість.

Так, у кожній зі складових педагогічного процесу можна виділити головні й супутні функції. Наприклад, головна функція процесу навчання — навчання, але йому притаманні також функції виховання й розвитку; головна функція виховання — виховання, але воно виконує й розвивальну, і освітню функції; процеси навчання й виховання ведуть до головної мети — формування особистості, сприяють досягненню цієї мети властивими тільки їм методами, формами й засобами.

Таким чином, педагогічний процес — це цілеспрямований процес взаємодії педагогів і учнів, у ході якого відбувається виховання, навчання, розвиток і формування вихованців.

Педагогічна взаємодія

Педагогічний процес можна уявити як інтеграцію взаємозалежних процесів взаємодії педагогів з учнями, батьками, громадськістю, а також вихованців між собою, з предметами матеріальної й духовної культури. У процесі цієї взаємодії встановлюються інформаційні, організаційні, комунікативні й інші зв'язки та відносини. Але виховними серед них є лише ті, в ході реалізації яких здійснюються виховні взаємодії, тобто ті, що приводять до засвоєння учнями елементів соціального досвіду, культури.

Розрізняють такі види педагогічних взаємодій і відносин: педагогічні (учитель — учень), взаємні (учень — дорослі — однолітки — молодші), предметні (учень — об'єкт засвоєння), ставлення до самого себе.

Педагогічна взаємодія (як і будь-яка інша) припускає два взаємозалежні компоненти: вплив педагога й відповідну реакцію вихованця. Впливи педагога можуть бути: прямими й непрямыми; різними за своєю спрямованістю, змістом і формами пред'явлення; розрізнятися за характером зворотного зв'язку (керовані й не-

керовані), наявністю або відсутністю мети та ін. Відповідні реакції вихованців: активне сприйняття (або несприйняття, ігнорування, протидія); перероблення інформації; емоційне переживання або байдужність; дії, вчинки, діяльність.

Формування культури спілкування

Культура спілкування — це система норм, принципів і правил спілкування, а також технологія їхнього здійснення, вироблені людським суспільством з метою оптимізації й ефективності комунікативної взаємодії. Культура спілкування передбачає знання, розуміння й дотримання таких норм міжособистісного спілкування, які: а) відповідають гуманістичному підходу до інтересів, правил і свобод особистості; б) прийняті в цьому співтоваристві як “керівництво до дії”; в) не суперечать поглядам і переконанням самої особистості; г) передбачають її готовність і вміння дотримувати цих норм.

Культура спілкування має два головні компоненти — моральний і психологічний. Моральний розкривається в діях і вчинках людей згідно з їхніми потребами, інтересами, ідеалами, життєвими цілями й виступає як єдність моральної свідомості й відповідної поведінки, стимулює створення системи моральних цінностей і їхню ієрархію. У процесі спілкування явно або неявно виявляються моральні якості

людей, проходить обмін моральними цінностями між його учасниками.

Психологічний компонент культури спілкування включає психологічні знання, уміння розпізнавати психологію співрозмовників, адекватно реагувати на їхні дії й поведінку, обирати щодо кожного відповідні способи й засоби спілкування, які б не суперечили моральним нормам, відповідали б індивідуальним особливостям людини.

Для культури спілкування характерна нормативність. Вона визначає правила спілкування в різних соціальних групах, які зумовлені станом розвитку суспільства, його історією, традиціями, національною своєрідністю та узгоджуються із загальнолюдськими культурними цінностями. Іншими словами можна сказати, що культуру спілкування у вузькому значенні слова становить сума знань і ступінь оволодіння вміннями й навичками спілкування, створеними й прийнятими в конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку.

Базовим компонентом культури спілкування є гуманне ставлення людей один до одного, а її нормами — ввічливість, підтримка умовних і загальноприйнятих способів вияву добросердного ставлення (доброзичливість), форми звертання, вираження подяки, правила поведінки та ін. Невід'ємними складовими культури спілкування також вважають тактовність, уміння зрозуміти почуття й настрої інших людей, поставити себе на їхнє місце, представити можли-

ві наслідки власних вчинків. Культура спілкування передбачає атмосферу взаємоповаги, уваги до іншої людини й виявлення моральних якостей особистості.

Спілкування на уроці відбувається в системі “вчитель — учень” і “учень — учень”. Спілкування в системі “вчитель — учень” називають педагогічним спілкуванням. Педагогічне спілкування — система соціально-психологічної взаємодії між учителем і учнем, яка спрямована на створення оптимальних соціально-психологічних умов взаємної діяльності.

За статусом педагог і учень діють із різних позицій: учитель організовує взаємодію, а учень сприймає, включається до неї. Для того, щоб учень став активним учасником педагогічного процесу, необхідно забезпечити суб'єкт-суб'єктний характер педагогічних відносин, що полягає в рівності психологічних позицій, взаємній гуманістичній спрямованості, активності педагога й учнів, взаємопроникненні їх у світ почуттів і переживань.

Головними ознаками педагогічного спілкування на суб'єкт-суб'єктному рівні є: особистісна орієнтація співрозмовників (здатність бачити й розуміти співрозмовника); рівність психологічних позицій співрозмовників (неприпустимість домінування педагога в спілкуванні); проникнення у світ почуттів і переживань, готовність прийняти погляд співрозмовника (спілкування за законами взаємної довіри); нестандартні прийоми спілкування.

Суб'єкт-суб'єктний характер відносин виводить учителя на більш високий рівень спілкування — особистісно орієнтоване спілкування, що передбачає виконання певних функцій з виявленням особистісного ставлення, почуттів. Головне завдання особистісно орієнтованого спілкування — розвиток особистості учня.

Одним з важливих якостей педагога є його вміння організовувати взаємодію з дітьми, спілкуватися з ними й керувати їхньою діяльністю. Через спілкування в педагогічному процесі складається невлотима, але надзвичайно важлива система виховних взаємин, що сприяє ефективності навчання й виховання. Педагогічне спілкування в системі “учитель — учень” — це різновид професійного спілкування, що є невід'ємним елементом діяльності педагога. Професійно-педагогічне спілкування є системою (прийомами й навичками) органічної соціально-психологічної взаємодії педагога й вихованців, змістом якої є обмін інформацією, виховний вплив, організація взаємин за допомогою комунікативних засобів. Таким чином, педагогічне спілкування є одним з головних засобів педагогічного впливу на учня.

Етапи педагогічного процесу

У педагогічному процесі виділяють три головні етапи: підготовчий, основний і заключний.

На *підготовчому етапі* вивчають умови розвитку процесу (діагностика), ставлять конкретні завдання (виведені з основної мети виховання), прогнозують і планують хід та результати педагогічного процесу. *Вивчення умов проходження педагогічного процесу* інакше можна назвати педагогічною діагностикою. У її перебігу збирають інформацію про причини, які сприятимуть або перешкоджатимуть досягненню кінцевого результату; умови проходження процесу; можливості учителів і учнів; рівні їхньої підготовки та ін. На підставі діагностики за необхідності вносять корективи в спочатку намічені завдання.

Отримавши в ході діагностики реальну картину умов, у яких відбуватиметься педагогічний процес, можна теоретично представити його майбутню результативність, тобто спрогнозувати, що буде досягнуто, яких результатів можна чекати.

За результатами діагностики й прогнозування складають проект організації педагогічного процесу. Після внесення коректив він втілюється в план навчання або виховання шкільного колективу, в якому закладені зміст, форми, методи навчання й виховання. Докладніше планування реалізується в тематичних, поурочних планах, планах виховної роботи в класі, окремих виховних заходах тощо.

Основний етап педагогічного процесу містить такі елементи: постановка й роз'яснення мети і завдань майбутньої діяльності; взаємодія

педагогів і учнів; використання намічених форм, методів і засобів; створення сприятливих умов; здійснення різноманітних засобів стимулювання діяльності школярів. Від того, наскільки ці елементи взаємопов'язані між собою, не суперечать один одному, залежить ефективність усього педагогічного процесу.

Важливе місце на цьому етапі займає зворотний зв'язок, що дає змогу оперативно вносити певні зміни, поправки й перетворювати педагогічний процес на гнучкіший та більш керований.

Заключний етап педагогічного процесу — це етап аналізу досягнутих результатів. Використовуючи різноманітні методи (спостереження, аналіз учнівських робіт та активності учнів тощо), педагог аналізує: яких помилок він припустився, що не вийшло і чому так сталося. Це потрібно йому для того, щоб у майбутньому внести у свою діяльність певні корективи й надалі не робити помилок.

Учитель у сучасній школі

Учитель є центральною фігурою в сучасній школі. Про вчителя можна сказати так: це людина, що має спеціальну підготовку й професійно займається педагогічною діяльністю. Саме вчитель реалізує мету й завдання виховання, організовує навчально-пізнавальну, трудову, громадську, спортивно-оздоровчу й художньо-

естетичну діяльність, спрямовану на розвиток учнів і формування в них різноманітних особистісних якостей.

До вчителя ставлять високі вимоги, які можна поділити на дві групи: вимоги як до професіонала і як до особистості.

Вимоги як до професіонала насамперед пов'язані з наявністю в учителя спеціальних знань, умінь, способів мислення, методів діяльності. До них відносять: володіння предметом викладання, загальну ерудицію, широкий культурний світогляд, психологічну підготовку, педагогічну майстерність, організаторські здібності й навички, педагогічний такт, систематичне підвищення професійного рівня та інші якості.

Вимоги як до особистості: любов до дітей, почуття національної самосвідомості, гордості за свій народ, дисциплінованість, відповідальність, чесність, справедливість, доброта, повага до людей, тактовність, принциповість, самокритичність та ін.

Структура педагогічної діяльності вчителя

Для підвищення якості роботи, професіоналізму вчителя необхідно знати структуру педагогічної діяльності й пов'язану з нею систему теоретичних і практичних умінь та навичок. Виділяють такі види педагогічної діяльності вчителя: діагностичну, орієнтаційно-прогно-

стичну, конструктивно-проектувальну, організаторську, інформаційно-пояснювальну, комунікативно-стимуляційну, аналітико-оцінну, творчо-дослідницьку.

Діагностична діяльність спрямована на вивчення здібностей, виявлення рівнів моральної, розумової, фізичної, естетичної вихованості, умов сімейного життя тощо.

Орієнтаційно-прогностична діяльність спрямована на забезпечення учнів знаннями, розвиток їхніх здібностей, можливостей, на рівень засвоєння навчального матеріалу та ін. Цей вид діяльності дає педагогові можливість прогнозувати, які якості можна сформулювати в учнів, які форми, методи, засоби виховання й навчання будуть найефективнішими під час проведення цієї роботи.

Конструктивно-проектувальна діяльність проводиться з огляду на наявні умови навчання і виховання учнів, їхні інтереси й потреби; власний досвід і майстерність. Учитель підбирає конкретні педагогічні завдання, планує індивідуальну роботу з учнями.

Організаторська діяльність пов'язана із залученням учнів до наміченої роботи. Для цього вчитель повинен уміти визначати конкретні завдання, зацікавити учнів запланованою роботою, розподіляти завдання й доручення, керувати ходом роботи й здійснювати контроль за її виконанням.

В інформаційно-пояснювальній діяльності учитель є головним джерелом наукової, світоглядної й морально-естетичної інформації.

Комунікативно-стимуляційну діяльність пов'язана з тим впливом, який педагог чинить на учнів як професіонал і як особистість.

Аналітико-оцінна діяльність безпосередньо пов'язана з аналізом завершеного навчально-виховного процесу: виявляються його позитивні й негативні сторони та ефективність, порівнюються намічені й отримані результати, дається їх оцінка, вносяться необхідні корективи, ведуться пошуки шляхів подальшого удосконалення процесів навчання й виховання.

Творчо-дослідницька діяльність може відбуватися на двох рівнях. Перший: учитель творчо використовує загальновідомі педагогічні й методичні ідеї в конкретних умовах навчання й виховання. Другий: учитель творчо використовує маловідомі технології та методики навчання й виховання, описані в науковій літературі.

Професіоналізм учителя

Кожний учитель має певні професійні якості, які в сукупності дають уявлення про його професіоналізм. Професіоналізм учителя передбачає наявність у нього професійних знань і вмінь, методики викладання предмета, що забезпечує якісно новий, вищий рівень вирішення складних педагогічних завдань.

Залежно від різних факторів (якості професійних знань, терміну роботи в школі, ступеня

володіння педагогічними технологіями і т. д.) вчені виділяють різні рівні професіоналізму. Так, І.Ф. Харламов виділяє чотири рівні: умілість, майстерність, творчість і новаторство.

Педагогічна *вмілість* є основою професіоналізму вчителя. Вона ґрунтується на теоретичній та практичній підготовці, яка надається в педагогічних навчальних закладах, і набуває подальшого вдосконалення в школі. Маючи цей рівень професіоналізму, можна досить кваліфіковано здійснювати навчання й виховання учнів.

Педагогічна *майстерність* — це доведена вчителем до високого ступеня досконалості навчальна й виховна вмілість, що проявляється у відточеності використовуваних методів і прийомів, внаслідок чого досягається висока ефективність навчально-виховного процесу.

Педагогічна *творчість* — ще більш високий щабель професіоналізму. Він містить певні елементи новизни, що найчастіше пов'язано з видозміною, модернізацією й раціоналізацією вже наявних у навчанні й вихованні методів і прийомів, а не з розробленням нових. Адже навчально-виховний процес з часом не зазнає принципових змін, у нього вносяться лише певні вдосконалення.

Вищим рівнем професіоналізму є педагогічне *новаторство*. Новатор (від лат. "обновник") — людина, що вносить і втілює нові, прогресивні ідеї, прийоми в тій або іншій сфері діяльності. Педагогічне новаторство включає при-

внесення в навчально-виховні процеси нових ідей, технологій, які значно змінюють і підвищують якість навчання й виховання.

Система освіти в Україні

Система освіти — це сукупність навчальних і навчально-виховних установ, що забезпечують загальну, середню й вищу освіту, одержання спеціальності або кваліфікації, підготовку або перепідготовку кадрів для промислового виробництва, сільського господарства, науки й культури.

Сучасний розвиток системи освіти в Україні визначено Законом України “Про освіту”, Державною національною програмою “Освіта” (Україна ХХІ століття), Законами України “Про загальну середню освіту”, “Про вищу освіту” та іншими правовими актами.

Згідно зі статтею 29 “Структура освіти” Закону України “Про освіту” вона складається з таких компонентів: дошкільна освіта, загальна середня освіта, позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта, аспірантура, докторантура, самоосвіта.

Проголошення незалежності України зумовило необхідність розвитку національної системи освіти, що відобразилося в появі нових типів навчальних закладів: гімназій, ліцеїв, колегіумів, коледжів, навчально-виховних комплексів, авторських, приватних і альтернативних шкіл.

Основним типом навчального закладу в системі середньої освіти є *загальноосвітня середня школа*, що складається з трьох щаблів: початкова школа (1-й ступінь), основна школа (2-й ступінь), старша школа (3-й ступінь). Школа 3-го ступеня дає повну загальну середню освіту.

Поряд зі звичайною середньою школою діють середні школи й класи з *поглибленим* вивченням одного або декількох предметів (фізики, біології, іноземної мови тощо).

Для дітей, у сім'ях яких немає відповідних умов для життя й навчання, існують *школи-інтернати*, для дітей-сиріт — *дитячі будинки*, для хворих дітей — *санаторні й санаторно-лісові школи*.

Підвищеним типом середнього навчального закладу є гімназії й ліцеї.

Гімназія — це середній навчально-виховний заклад 2—3-го ступеня, що має забезпечувати науково-теоретичну, гуманітарну, загальнокультурну підготовку *обдарованих і здібних* дітей та підготовку їх до вступу у вищі навчальні заклади.

Ліцей — це середній навчально-виховний заклад, що відповідає старшій школі, строк навчання в якому становить 2—4 роки. Головна відмінність ліцею від інших середніх навчальних закладів полягає в тому, що в ньому учні одержують набагато більший (і якісніший) обсяг знань і вмінь порівняно з державним освітнім мінімумом. Більшість ліцеїв створюються

при вищих навчальних закладах, культурних і наукових центрах, науково-дослідних інститутах.

Для громадян, що працюють та бажають одержати середню освіту, організуються *вечірні (змінні) школи*, класи, групи з очною й заочною формами навчання; створюються відповідні умови й можливості для прискореного закінчення школи, здачі екзаменів екстерном.

Професійно-технічна освіта дається в ПТУ на базі основної або старшої школи. По закінченню ПТУ учні одержують повну загальну середню освіту (якщо її не було) і високу професійну підготовку за обраною спеціальністю.

Вища освіта надається в інститутах (політехнічних, торговельних, педагогічних, сільськогосподарських тощо), академіях (військових, цивільних), університетах, консерваторіях. Їхня діяльність спрямована на підготовку фахівців різних рівнів кваліфікації, наукових, науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації, атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів, підвищення кваліфікації, проведення науково-дослідної роботи.

До системи вищої освіти сьогодення належать коледжі, технікуми, технічні, педагогічні, музичні, медичні училища.

Позашкільна освіта здійснюється в будинках, палацах, станціях дитячої і юнацької творчості, клубах різного спрямування, дитячо-юнацьких спортивних школах, школах мистецтв, бібліотеках, театрах, кінотеатрах та ін-

ших установах. У них учні одержують додаткові знання, уміння й навички, реалізують свої інтереси й потреби, розвивають інтелектуальні й фізичні якості та здібності.

Принципи освіти в Україні

Принципи освіти — це вихідні положення, на яких базується діяльність усієї системи освіти в Україні. У Законі “Про освіту” (ст. 6) проголошено такі основні принципи освіти:

— доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою;

— рівні умови кожної людини задля повної реалізації її здібностей, талантів, всебічного розвитку;

— гуманізм, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей;

— органічний зв’язок зі світовою, національною історією, культурою, традиціями;

— незалежність освіти від політичних партій, суспільних і релігійних організацій;

— науковий, світський характер освіти;

— інтеграція з наукою й виробництвом;

— взаємозв’язок з освітніми системами інших країн;

— гнучкість і прогностичність системи освіти;

— безперервність і різнобічність освіти;

— об’єднання державного й громадського самоврядування в освітній галузі.

Педагогічні інновації

Слово “інновація” в перекладі з латини означає оновлення, зміну, введення чогось нового, новизни. Поняття “інновація” визначається ще і як нововведення, і як процес впровадження цього нововведення в практику. Щодо застосування у педагогічному процесі, то інновацію розуміють як введення нового в мету, зміст, методи й форми навчання та виховання, організацію спільної діяльності вчителя й учнів. Поняття “нове” є одним із стрижневих в інноваційній педагогіці.

Поняття “інновація” відноситься не тільки до створення й поширення нововведень, а й до перетворень, змін у змісті діяльності, стилі мислення, що пов’язані із цими нововведеннями. Головні риси інноваційного навчання — передбачення й участь, а також відкритість навчання в майбутньому, спроможність і передбачення на основі постійного переоцінювання цінностей, здатність до спільних дій у нових ситуаціях.

Розглядаючи систему основних понять педагогічної інновації, в науковій літературі виділяють три блоки в структурі інноваційних процесів у системі освіти.

Перший блок — створення нового в педагогіці. Тут розглядаються такі категорії, як нове в педагогіці, класифікація педагогічних нововведень, умови створення нового, критерії но-

визни, ступінь готовності до освоєння й використання нового, традиції й новаторство, етапи створення нового в педагогіці, творці нового. При цьому велике значення має розроблення категоріального поля теорії нового в педагогіці (“нове”, “старе”, “нововведення”, “інновації” та ін.). Ці поняття вивчає *педагогічна неологія*.

Другий блок — сприйняття, освоєння й оцінювання нового: педагогічна спільнота, оцінювання й різновиди процесів освоєння нового, консерватори й новатори в педагогіці, інноваційне середовище, готовність педагогічної спільноти до сприйняття й оцінювання нового. Ці поняття вивчає *педагогічна аксіологія*.

Третій блок — використання й застосування нового. У цьому блоці вивчаються закономірності й різновиди впровадження, використання й застосування нового. Цей блок понять пов’язаний із вченням про впровадження, що називається *педагогічною праксіологією*.

До загальних педагогічних інновацій відносять:

1) не нову, але постійно актуальну й далеко ще не вичерпану загальну ідею й практичну технологію оптимізації навчально-виховного процесу, що охоплює систему педагогічної науки й педагогічної практики;

2) гуманістичну педагогіку в усій сукупності її теоретичних положень і практичних технологій;

3) засновані на нових ідеях підходи до організації й керування педагогічними процесами;

4) технології, що ґрунтуються на застосуванні нових ідей і засобів інформатизації, масової комунікації.

Головними напрямками інноваційних перетворень у педагогічній системі є теорія, технологія (зміст, форми, методи, засоби), керування (мета й результати), навчальні заклади (І.П. Підласий).

Інновація в процесі свого розвитку проходить певні стадії: зародження ідеї, цілевизначення, розроблення ідеї нового, реалізація нового, поширення й відмирання. Результатом інновації є використання теоретичних і практичних нововведень.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРІЯ НАВЧАННЯ

Зміст поняття “дидактика”

Термін “дидактика” походить від грецьких слів *didaktikas* “той, що повчає”, і *didasko* “той, що вивчає”. Цей термін уперше ввів в обіг німецький педагог В. Ратке, потім його використав Я.А. Коменський у своїй праці “Велика дидактика”.

У сучасному розумінні дидактика — це частина педагогіки, що досліджує проблеми навчання й освіти. Основними завданнями дидактики є розроблення проблем: *чому вчити, як вчити, коли й де вчити, кого й навіщо вчити.*

Основні категорії дидактики

Головними (основними) категоріями дидактики є викладання, учіння, навчання, освіта, знання, уміння, навички, а також мета, зміст, організація навчання, форми, методи, засоби, результати навчання.

Розкриємо деякі з них (за І.П. Підласим).

Викладання — упорядкована діяльність педагога з реалізації мети й завдань навчання, забезпечення інформування, сприйняття, усвідомлення, засвоєння й практичного застосування знань.

Учіння — процес власної діяльності учнів, у ході якого на основі пізнання, тренування й набутого досвіду в них формуються та удосконалюються знання, уміння, форми діяльності й поведінки.

Навчання — спільна діяльність педагога й учнів, упорядковане співробітництво, спрямоване на досягнення поставленої мети.

Знання — відбиття пізнаваного світу в думці людини; сукупність ідей, у яких відображається теоретичне оволодіння певним предметом.

Уміння — оволодіння способами (прийомами, діями) застосування засвоєних знань на практиці.

Навички — уміння, доведені до автоматизму, високого ступеня досконалості.

Мета (навчальна, освітня) — те, до чого прагне навчання, майбутнє, на яке спрямовані його зусилля.

Результати (продукти навчання) — те, чого досягає навчання, кінцеві підсумки навчального процесу.

Функції процесу навчання

Для процесу навчання характерні три функції: освітня, виховна й розвивальна.

Освітня функція пов'язана з розширенням обсягу наукових знань, глибиною й міцністю їх засвоєння, формуванням умінь і навичок. Наукові знання містять факти, поняття, закони, теорії, узагальнену картину світу. Уміння утворюються внаслідок виконаних у процесі навчальної діяльності вправ. Багаторазове повторення вправ у тих самих умовах сприяє виробленню навичок.

Виховна функція пов'язана з формуванням відносин і органічно впливає із змісту, форм і методів навчання; передбачає виховання в школярів естетичних, моральних, трудових, етичних уявлень, поглядів, переконань, ідеалів, формування світогляду, мотивів навчальної діяльності.

Розвивальна функція процесу навчання проявляється в розвитку мовлення, мислення, волі, емоцій, пам'яті, навчальних інтересів, здібностей. Інакше кажучи, ця функція навчання передбачає орієнтацію на розвиток особистості як цілісної психічної системи.

Усі три функції процесу навчання взаємозалежні й перебувають в органічній єдності.

Структура процесу навчання

У процесі навчання виділяються такі структурні компоненти: цільовий, стимуляційно-мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, контрольно-регулювальний, оціночно-регулятивний.

Цільовий компонент відображає усвідомлення педагогом та прийняття учнями мети і завдань теми, розділу навчального предмета. Мета й завдання в конкретному циклі навчального процесу визначаються на підставі вимог програми, врахування особливостей класу, рівня освіченості, вихованості, розвиненості учнів та ін.

Стимуляційно-мотиваційний компонент передбачає використання педагогом комплексу методів і прийомів, спрямованих на стимулювання в учнів інтересу, потреб у вирішенні поставлених перед ними навчально-виховних завдань. При цьому стимулювання повинне породжувати внутрішній процес виникнення в школярів позитивних мотивів навчання.

Змістовий компонент визначається навчальними планами, програмами й підручниками. Зміст окремих уроків конкретизує вчитель з урахуванням поставлених завдань, рівня підготовленості учнів, їх інтересів тощо.

Операційно-діяльнісний компонент відображає процесуальну сутність навчання й реалізується за допомогою оптимальних методів, засобів і форм організації викладання й учіння.

Контрольно-регулювальний компонент передбачає одночасний контроль педагога за ходом розв'язання поставлених завдань навчання й самоконтроль учнів за правильністю виконання навчальних операцій, точністю відповідей. Контроль здійснюється за допомогою усних, письмових, лабораторних та інших практичних робіт, опитувань, заліків, іспитів.

Оціночно-регулятивний компонент передбачає оцінювання педагогами й самооцінювання учнями досягнутих у процесі навчання результатів відповідно до поставлених завдань, знаходження й заповнення виявлених прогалин у знаннях і вміннях учнів.

Усі компоненти навчального процесу тісно взаємопов'язані й тільки в єдності забезпечують певний результат.

Діяльність учителя в навчальному процесі

Двобічність навчального процесу полягає в тому, що в ньому діють, з одного боку, педагог, а з іншого — учень. Діяльність учителя спрямована на керування активної й свідомої діяльності учнів із засвоєння навчального матеріалу. Вона містить такі елементи: планування, організацію, стимулювання, поточний контроль, регулювання діяльності та аналіз її результатів.

Планування включає складання календарно-тематичних та поурочних планів.

Організація навчальної роботи поділяється на два етапи: підготовчий і виконавчий.

Підготовчий етап включає: підготовку ТЗН, наочності, технічних і роздаткових матеріалів; попереднє проведення дослідів, демонстрацій; залучення учнів до підготовки майбутніх дослідів, лабораторних робіт; попереднє виконання вправ на закріплення, повторення з метою визначення витрат часу на їхнє виконання; підбір навчально-методичної літератури, яка буде використана на уроці.

Виконавчий етап включає: організацію діяльності самого вчителя й організацію діяльності учнів із засвоєння навчального матеріалу, стимулювання й мотивацію навчання. Організація діяльності учнів спрямована на постановку перед ними навчальних завдань, створення сприятливих умов, чіткий розподіл функцій під час організації практичних робіт та ін.

Стимулювання навчальної активності спрямовано на активізацію уваги учнів на досліджуваній темі, формуванні допитливості, пізнавального інтересу. Це досягається різними методами, прийомами й засобами: використанням цікавих прикладів, фактів, ТЗН, нетрадиційних форм навчання тощо.

Поточний контроль і регулювання діяльності. Контроль включає: спостереження за діяльністю учнів, аналіз відповідей на питання, виконання різних вправ, бесіди з учнями, перегляд письмових робіт, творів, зошитів та ін. Поточний контроль дає можливість вчасно вияви-

ти типові недоліки й утруднення в діяльності учнів, прогалини в знаннях, а також ефективність методики навчання, яку використовує вчитель. Завдяки цьому можна вчасно вносити корективи в процес навчання.

Аналіз результатів здійснюється з позицій досягнення освітніх, виховних і розвивальних цілей. Він дозволяє виявити причини невдач у навчанні, підстави успіхів, допомагає намітити шляхи усунення виявлених недоліків.

Діяльність учнів у процесі навчання

У процесі навчання виділяють зовнішню й внутрішню (психічну) діяльність учнів.

Умовно виділяють два основні види навчальної діяльності школярів: перший проходить під час уроку або іншої форми навчання (тут провідна роль надається вчителю), другий — під час самостійної роботи на уроці або виконання домашніх завдань.

Навчальні дії школяра у випадку, якщо його діяльність проходить під керівництвом учителя: прийняття навчальних завдань і плану дій, які пропонує вчитель; здійснення навчальних операцій і дій щодо вирішення поставлених завдань; регулювання навчальної діяльності під впливом контролю вчителя й самоконтролю; аналіз результатів навчальної діяльності, яка здійснюється під керівництвом учителя.

Навчальні дії школяра під час самотійної діяльності: планування або конкретизація завдань власної навчальної діяльності; планування методів, засобів і форм навчальної діяльності; самоорганізація навчальної діяльності; самоконтроль у ході навчальної діяльності; саморегулювання навчання; самоаналіз результатів навчальної діяльності.

Внутрішня (психічна) структура діяльності учнів із засвоєння знань містить сприйняття, осмислення, розуміння, узагальнення, закріплення й застосування.

Сприйняття — це відображення у свідомості окремих властивостей предметів і явищ, що діють у цей момент на органи чуття. До сприйняття входять зорові, моторні, тактильні відчуття, а також дані попереднього досвіду. У процесі навчання сприймається словесна інформація від учителя, предметна наочність, звукові форми.

Осмислення й розуміння. Осмислення отриманої інформації характеризується більш глибокими процесами порівняння, аналізу зв'язків між досліджуваними явищами та розкриттям причинно-наслідкових залежностей. Під час осмислення збагачується, стає глибшим і різнобічнішим розуміння досліджуваного. На цьому етапі в учнів з'являється ставлення до досліджуваного, формуються вміння доводити справедливність висновків, робити навчальні відкриття тощо.

Для *узагальнення* характерне виділення головного, найістотнішого в навчальній інформації.

ції. Але для цього учень повинен уміти аналізувати факти й події, синтезувати їх, абстрагуватися від деталей, порівнювати й робити висновки.

Закріплення — повторне осмислення вивченого матеріалу. Воно проходить шляхом заучування основних законів, фактів, способів доведення, відтворення висновків, узагальнень, виконання письмових і лабораторних робіт та ін. Тут головне не механічне запам'ятовування, а використання при заучуванні нових прикладів, вправ, завдань.

Застосування. Знання, що застосовуються на практиці, в житті, стають міцнішими, реально осмисленими, підсилюють мотивацію навчання.

Види навчання

У сучасній педагогіці відомі різні види навчання: пояснювально-ілюстративне, проблемне, програмоване, навчання за допомогою комп'ютера, диференційоване, модульне та ін.

Пояснювально-ілюстративне навчання іноді називають традиційним. Учитель повідомляє учням уже готові знання: пояснює новий матеріал, доводить висунуті положення, закони, теореми, підкріплює своє повідомлення ілюстраціями, демонстрацією дослідів тощо. Учень сприймає те, що йому повідомляють, осмислює його, запам'ятовує. Структура діяль-

ності вчителя й учня тут така: учитель подає інформацію — учень її засвоює; учитель організовує узагальнення — учень узагальнює матеріал і т. д.

Плюси пояснювально-ілюстративного навчання: воно заощаджує час і сили вчителя та учнів; полегшує учням розуміння важкого матеріалу; забезпечує ефективне керування пізнавальною діяльністю учнів. Мінуси: матеріал подається в готовому вигляді, що знижує рівень самостійності й активності учнів. Це пасивно-споглядальне навчання.

Проблемне навчання. Його суть полягає в тому, що перед учнями ставляться завдання знаходити нові, нестандартні підходи під час вирішення різноманітних питань і проблем. Це розвиває в них уміння орієнтуватися в нових умовах, комбінувати запас уже наявних знань і вмінь для пошуку нових, висувати гіпотези, будувати здогадки, шукати шляхи надійнішого й точнішого їх розв'язання. При проблемному навчанні знання в готовому вигляді не повідомляються. Учитель різними методами намагається заохотити учнів самостійно знайти відповідь, способи для розв'язання, засоби отримання нових знань.

Проблемне навчання здійснюється в трьох основних формах: проблемний виклад, частково-пошукова діяльність і самостійна дослідницька діяльність.

— Проблемний виклад — новий матеріал повідомляє вчитель, але при цьому він за допо-

могою різних прийомів залучає учнів до активної розумової діяльності, змушує їх “співрозмірковувати”, “співпереживати”, знаходити вирішення проблем.

— Частково-пошукова діяльність — під час пояснення нового матеріалу вчитель за допомогою спеціальних питань спонукає учнів до самостійного міркування, активного пошуку відповідей. Звичайно, питання ставляться на початку досліджуваного матеріалу, щоб заохотити учнів прийти до відкриття якоїсь закономірності, формулювання поняття і т. ін.

— Дослідницька діяльність — самостійний пошук розв’язання певної проблеми. Він може здійснюватися під час проведення експерименту в лабораторії, одержання завдань для написання доповідей, рефератів, у дослідницькій роботі в полі та ін.

Програмоване навчання. Подача матеріалу відбувається невеликими, логічно завершеними порціями, або кроками. Б. Скіннер, один із засновників цього виду навчання, сформулював основні принципи програмованого навчання: подача інформації невеликими дозами; установка перевірного завдання для контролю й оцінювання засвоєння кожної порції пропонованої інформації; пред’явлення відповіді для самоконтролю; вказівки залежно від правильності відповіді.

Розрізняють машинне (за допомогою навчальних машин, комп’ютера) і безмашинне (за допомогою програмованих підручників, зо-

шитів з друкованою основою) програмоване навчання, а також лінійне, розгалужене й комбіноване.

При лінійній побудові програми учні працюють послідовно над кожною порцією матеріалу: вивчив — іди далі. Розгалужена програма побудована так, що учні можуть вибрати правильну відповідь з декількох запропонованих. Якщо відповідь обрана правильно, учень приступає до вивчення наступної порції інформації, якщо відповідь неправильна — учень відсилається до інформації, у якій дається роз'яснення причин неправильної відповіді й шляхи її усунення. Комбінована програма — це поєднання лінійної й розгалуженої побудови програм.

Переваги програмованого навчання: індивідуальний темп просування в навчальному матеріалі; наявність постійної інформації про ступінь і якість засвоєння матеріалу; можливість здійснити самоконтроль у навчанні.

Навчання за допомогою комп'ютера. Впровадження комп'ютера в навчальний процес значно підвищує його ефективність: підвищується успішність школярів, інтерес до знань, пізнавальна самостійність, активізується їх пізнавальна діяльність. Однією з особливостей навчання за допомогою комп'ютера є створення ефективних навчальних програм, які сприяють повноцінному засвоєнню знань, розвитку вмінь і навичок учнів. Проте таких програм створено недостатньо.

Комп'ютер у школі використовується як:

- засіб індивідуалізації навчання;
- джерело інформації;
- засіб контролю й оцінювання знань;
- засіб творчої діяльності (писати текст, музику, малювати).

Ігрові педагогічні технології

Уперше поняття “ігрові педагогічні технології” ввів Г. Селевко. Історично однією з головних задач гри є навчання. З моменту свого виникнення гра постає основною формою відтворення реальних життєвих ситуацій, сприяє виробленню необхідних рис, якостей, навичок, звичок, розвитку здібностей.

Поняття “гра” в педагогічній літературі трактується по-різному. На наш погляд, найбільш правильне поняття те, що подається у педагогічній енциклопедії: “Гра — це засіб фізичного, розумового та морального виховання дітей”.

У практиці роботи школи використовуються такі навчальні ігри: імітаційні, операційні, рольові, сюжетні, ігри-змагання.

В *імітаційних* іграх імітується діяльність організацій, подій, конкретна робота людей (учитель, політик та ін.).

В *операційних* іграх відпрацьовується виконання конкретних специфічних операцій (методика проведення бесіди, дискусії, диспуту);

У *рольових* іграх відпрацьовується тактика поведінки, дій, виконання функцій. Між учас-

никами гри розподіляються ролі залежно від ситуації, що винесена на обговорення.

У сюжетних іграх розглядається діяльність головних виконавців у тих чи інших ситуаціях (лікар, мати, водій).

Ігри-змагання направлені на виявлення переможців у змаганнях з фізичної культури, групових дискусіях, ігри-КВК та ін.

Кожна гра включає три основні етапи:

- підготовчий (формулювання мети, змісту, підготовка сценарію, розподіл ролей тощо);
- безпосереднє проведення гри;
- узагальнення, аналіз результатів гри.

Структура ігрової діяльності включає такі компоненти:

- спонукальний (потреби, інтереси, прагнення, які визначають бажання брати участь у грі);
- орієнтувальний (вибір засобів і способів ігрової діяльності);
- виконавчий (дії, операції, які надають можливості реалізувати ігрову мету);
- контрольно-оцінювальний (коригування та стимулювання активності в ігрової діяльності).

Усі навчальні ігри, активізуючи увагу, підвищуючи інтерес до вивчення предмета, мають спільні вимоги до проведення: коли гра вже почалася, ніхто не має права втручатися й змінювати її хід; наприкінці кожної гри мету аналізують та обговорюють; констатують і оцінюють результати.

Технологія особистісно орієнтованого навчання

Ця технологія — цілеспрямований процес, в основу якого покладено принцип “розвивальної допомоги”, котрий проголошує максимальну самостійність школяра: не вирішуйте за нього проблеми, краще дайте йому зрозуміти себе, допоможіть розбудити власну активність, що втілиться у виборі завдань, змісту й методів навчання.

Цілі й завдання технології особистісно орієнтованого навчання:

- розвивати індивідуальні, зокрема пізнавальні здібності кожної дитини;
- максимально виявляти, ініціювати, використовувати індивідуальний (суб’єктивний) досвід дитини;
- допомогти особистості пізнати себе, самовизначитися і самореалізуватися, а не формувати заздалегідь задані якості.

Технологія особистісно орієнтованого навчання передбачає спеціальне конструювання навчального тексту, дидактичного матеріалу, методичних рекомендацій до його використання, типів навчального діалогу, форм контролю за особистим розвитком учня під час оволодіння знаннями. Тільки за наявності дидактичного забезпечення, що реалізує принцип суб’єктивної освіти, можна говорити про побудову особистісно орієнтованого процесу навчання.

Як правило, процес навчання відбувається у змінних, диференційованих групах шляхом організації експерименту, досліджень, участі у дидактичних іграх.

У цій технології *позицією вчителя є:*

- позиція консультанта, психотерапевта; що дозволяє створити на уроці атмосферу “вільного навчання” (відсутність страху допустити помилку, вільне обговорення теми, творча взаємодія);

- ініціювання суб'єктивного досвіду навчання;

- розвиток індивідуальності кожного учня;

- визнання індивідуальності, самобутності, самоцінності кожного школяра.

Позиція учня:

- вільний вибір елементів навчально-виховного процесу;

- самопізнання, самовизначення, самореалізація.

У технології особистісно орієнтованого навчання максимальна увага приділяється особистості учня, обліку його вікових, індивідуально-психологічних особливостей, розвитку інтересів.

Технологія розвивального навчання

Розвивальне навчання — це орієнтація навчального процесу на потенційні можливості учнів та їх реалізацію. Біля витоків цієї техно-

логії були Л.С. Вигоцький, Л.В. Занков, Б.Д. Ельконін, В.В. Давидов.

Низка психологічних концепцій, розроблених за кордоном наприкінці ХІХ — на початку ХХ століть, стверджували, що розвиток дитини *завжди* передуює навчанню й вихованню, останнє зазнає тільки надбудови. Л.С. Виготський висунув ідею навчання, орієнтованого на розвиток дитини як на основну мету. На його думку, знання не є кінцевою метою навчання, а всього лише засобом розвитку учнів. Л.С. Виготський довів, що педагогіка повинна бути зорієнтована *не на вчорашній, а на завтрашній день* дитячого розвитку. Він писав: “...тільки те навчання слід вважати гарним, котре випереджає розвиток”. Л.С. Виготський розробив такі поняття, як “зона актуального розвитку” та “зона найближчого розвитку”.

Рівень розвитку, якого досягла дитина в тому чи іншому віці прийнято називати “зоною актуального розвитку”. Навчальні завдання, котрі за своїм змістом та способами вирішення не вийшли за межі цієї зони, не відіграють суттєвої ролі в розвитку особистості, хіба що дещо розширюють сферу вже набутих знань. Надмірні завдання, котрі виходять далеко за межі дитячих можливостей, теж не сприяють розвитку дитини, скоріше навпаки — здатні знищити віру дитини у власні сили, зменшити інтерес до певної дисципліни.

Л.С. Виготський встановив, що розвиток інтелекту дитини відбувається через “зону ближ-

нього розвитку". Сенс поняття "зона найближчого розвитку дитини" полягає в тому, що на певному етапі розвитку дитина спроможна вирішувати навчальні завдання під керівництвом дорослих у співробітництві з розумнішими товаришами, а згодом відбувається перехід на такий етап розвитку, коли подібні чи ці завдання дитина спроможна вже виконати самостійно.

Провідне місце в технології розвивального навчання посідає принцип навчання з високим рівнем складності, а головна *мета навчання* — забезпечити *розвиток дитини*.

Технологія модульного навчання

Технологія модульного навчання є одним із видів особистісно орієнтованого навчання та відрізняється від традиційного навчання цілями й завданнями, програмно-методичним забезпеченням, організаційними формами та ін.

Модульне навчання — різновид навчання, в основі якого лежить модуль — логічно завершена, системно упорядкована частина теоретичних знань і практичних умінь з певної дисципліни, адаптована до індивідуальних особливостей і визначена оптимальним часом на організацію засвоєння матеріалу. При модульному навчанні оцінюється вся діяльність учнів: відвідування занять, виконання різного виду робіт (домашня робота, самостійні роботи, відповіді на уроці, підсумковий рівень знань, уміння та

навички тощо); модуль має супроводжуватися рейтинговим контролем знань і умінь учнів.

Основними підходами до організації модульного навчання є:

- завдання з випереджальним вивченням теорії;
- вивчення матеріалу за допомогою дидактично виважених, змістовно пов'язаних і закінчених блоків-модулів;
- проблемний та індивідуально-диференційований підхід до навчання;
- організація активної науково-пошукової діяльності учнів;
- технологізація навчального процесу та ін.

Модульна технологія навчання характеризується 30-хвилинним відрізком організації навчально-виховного процесу (модульний урок). В основній школі застосовується блочний модуль 2 x 30. Як правило, навчальний матеріал ділиться на логічно завершені частини (модулі), якими можуть бути тема чи розділ.

Технологія інтерактивного навчання

Інтерактивне навчання (від англ. *interact*, де *inter* “взаємний”, *act* “діяти” — здатний до взаємодії, діалогу) — спеціальна форма організації пізнавальної діяльності учнів, котра має на меті створити комфортні умови навчання, за яких кожен учень домагається успіху, реалізує свої інтелектуальні можливості.

Навчання відбувається за умов постійної й активної взаємодії всіх учнів, взаємонавчання колективного чи групового, навчання в спільній праці, де вчитель і учень виступають рівноправними, рівнозначними суб'єктами навчання. В процесі інтерактивного навчання моделюються життєві ситуації, використовуються ролі ігри, застосовується загальне вирішення проблем; учні опановують спілкування з людьми, вчать бути демократичними, критично мислити, приймати продумані рішення.

Цілі і завдання інтерактивного навчання:

- розширення пізнавальних можливостей учнів, зокрема у здобуванні, аналізі та застосуванні інформації з різних джерел;
- можливість перенесення отриманих умінь, навичок та способів діяльності на різні предмети та позашкільне життя учнів;
- формування глибокої внутрішньої мотивації.

Правила організації інтерактивного навчання:

- до роботи мають бути залучені всі учні;
- активна участь у роботі має заохочуватися;
- учні повинні бути підготовлені до роботи в малих групах;
- учні повинні самостійно розробляти і виконувати правила роботи в малих групах.

Проектна технологія

Проект (з лат. *proectus* “кинутий уперед”) — намір, який буде здійснено в майбутньому. Ця технологія виникла ще у 20-ті роки минулого сторіччя в США.

Проект — сукупність певних дій, документів, текстів для створення реального об'єкта, предмета, створення різного роду теоретичного / практичного продукту. Проектування передбачає планування, аналіз, пошук, реалізацію, результат (замислив — спроектував — здійснив).

Цілі і завдання проектної технології:

- передати учням суму знань, а також навчити їх здобувати ці знання самостійно, застосовувати здобуті знання для розв'язання нових пізнавальних і практичних завдань;

- сприяти формуванню в учнів комунікативних навичок;

- прищепити учням уміння користуватися дослідницькими прийомами: збиранню інформації, аналізу з різних кутів зору, висуванню гіпотез, умінню робити висновки.

У практиці роботи школи можуть бути використані такі *типи проектів*:

1. **Творчі проекти.** Не мають детально опрацьованої структури спільної діяльності учасників, вони розвиваються, підпорядковуючись кінцевому результату, прийнятій групою логіці спільної діяльності, інтересам учасників проекту.

2. **Ігрові проекти.** Учасники обирають собі визначені ролі, обумовлені характером і змістом проекту. Це можуть бути літературні персонажі, реальні професії та ін.

3. **Інформаційні проекти** спрямовані на збирання інформації про проект, явище, на ознайомлення учасників проекту з інформацією, її аналіз та узагальнення фактів.

4. **Практико орієнтовані проекти.** Результат діяльності учасників чітко визначено з самого початку, він орієнтований на соціальні інтереси учасників (документ, програма, рекомендації, проект закону, словник, проект шкільного саду та ін.).

5. **Дослідницькі проекти** потребують добре обміркованої структури, визначеної мети, актуальності предмета дослідження для всіх учасників, соціальної значущості, продуманості методів, у тому числі експериментальних методів обробки результатів. Навчальне проектування орієнтовано перш за все на самостійну діяльність учнів: індивідуальну, групову або колективну — яку учні виконують упродовж певного часу.

Закономірності навчання

Однією з важливих функцій дидактики є пізнання процесу навчання. Результатом цього пізнання є встановлення законів і закономірностей навчально-виховного процесу. Знання цих законів і закономірностей дає вчителю

можливість зробити процес навчання більш свідомим, ефективним, керованим.

Закони навчально-виховного процесу показують стійкі внутрішні зв'язки, що відображають функціонування й розвиток процесів навчання й виховання. У літературі виділяють:

— закон обумовленості мети, змісту й методів навчання;

— закон виховного й розвивального навчання;

— закон обумовленості навчання й виховання характером діяльності учнів;

— закон єдності та взаємозв'язку теорії й практики навчання.

Закономірності навчання — це об'єктивні, істотні, стійкі взаємозв'язки між складовими процесу навчання. Закономірності навчання відображають залежність між діяльністю вчителя, учнів і змістом освіти. Виділяють такі закономірності навчання:

— процес навчання має виховний й розвивальний характер;

— процес навчання зумовлений потребами суспільства;

— процес навчання залежить від умов, у яких він проходить;

— процес навчання залежить від реальних навчальних можливостей учнів;

— процес навчання безпосередньо пов'язаний з процесами освіти, виховання й розвитку;

— форми організації навчання залежать від завдань, змісту й методів навчання.

Принципи навчання

Принципи — основні положення якої-небудь теорії, науки в цілому; основні вимоги, пред'явлені до чогось. Принципи навчання — це система дидактичних вимог до процесу навчання, виконання яких забезпечує його ефективність. Принципи навчання впливають із закономірностей.

До загальноновизначених принципів навчання відносять: принцип науковості, свідомості й активності, наочності, доступності, систематичності й послідовності, міцності, зв'язку теорії з практикою.

Принцип науковості — зміст освіти ознайомлює учнів з об'єктивними науковими фактами, теоріями, законами й відображає сучасний стан науки.

Принцип свідомості й активності вбачає активну роль особистості школяра в навчанні. Активізації пізнавальної діяльності учнів сприяє позитивне ставлення до навчання, інтерес до навчального матеріалу. Учні усвідомлюють мету навчання, важливість і необхідність одержання знань.

Принцип наочності — ефективність навчання залежить від доцільного залучення органів чуття до сприйняття й перероблення навчального матеріалу.

Принцип доступності — врахування особливостей розвитку учнів, способів передачі ма-

теріалу (від простого — до складного), навчання на оптимальному рівні складності, використання оптимальних методів і засобів навчання.

Принцип систематичності й послідовності — логічна побудова процесу навчання приводить до викладання й засвоєння учнями знань у певному порядку, системі. Послідовний виклад матеріалу, виділення в ньому головного, логічний перехід від вивченого до нового матеріалу допомагає учням усвідомити структуру знань, зрозуміти логіку й зв'язок між окремими частинами матеріалу вивчення.

Принцип міцності — знання, які отримують школярі в процесі навчання, повинні міцно закріпитися в їхній пам'яті, стати частиною їхньої свідомості, підґрунтям звичок і поведінки.

Принцип зв'язку теорії з практикою — знання, отримані школярами в процесі навчання, усвідомлюються як важливі й потрібні лише тоді, коли знаходять практичне втілення в житті.

Методи навчання

Слово *метод* у перекладі з грецької означає “шлях, спосіб наближення до істини”. *Метод навчання* — це впорядкований спосіб взаємопов'язаної діяльності учителя й учнів, спрямований на вирішення завдань освіти, виховання й розвитку в процесі навчання.

Складовою методу є *прийом*. Прийом — це частина методу, його елемент, разова дія. Чим

багатший запас прийомів у структурі методу, тим він повноцінніший і ефективніший. Окремі прийоми можуть входити до складу різних методів.

У сучасній дидактиці є велика кількість методів навчання, але жоден з них не універсальний. Значних результатів у процесі навчання можна досягти тільки за умови використання різних методів. Але для того, щоб учитель міг скористатися різноманітними наявними методами, їх необхідно впорядкувати, звести у певну систему. Для цього використовують класифікацію.

Класифікація методів навчання — це система методів, упорядкована за певною ознакою. Відомі десятки класифікацій методів навчання. Ось деякі з них.

Класифікація за *характером навчальної діяльності* (Б.В. Всесвятський) — виділяється дві групи методів: 1) готових знань; 2) дослідницька.

Класифікація за *дидактичною метою* (М.А. Данилов, Б.П. Єсіпов) — виділяється три групи методів: 1) набуття готових знань; 2) формування вмінь і навичок із застосування знань на практиці; 3) перевірки й оцінювання знань, умінь та навичок.

Класифікація за *характером (типом) пізнавальної діяльності* (І.Я. Лернер, М.Н. Скаткін) — виділяється п'ять груп методів: 1) пояснювально-ілюстративні; 2) репродуктивні; 3) проблемного викладу; 4) частково-пошукова (евристична); 5) дослідницька.

Класифікація за джерелом одержання знань (Є.Я. Голанд, С.І. Перовський) — виділяють три групи методів: 1) словесні; 2) наочні; 3) практичні.

Цілісний підхід (Ю.К. Бабанський) — виділяють три групи методів: 1) організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності; 2) стимулювання і мотивації навчання; 3) контролю і самоконтролю в навчанні.

З усіх відомих класифікацій немає жодної ідеальної. Однією з останніх тенденцій у дидактиці є відмова від штучного групування методів за якимись ознаками. Ряд учених вважає, що завдяки багатоякісності методів можна відмовитися від надуманих побудов і переходити до простого їх перераховування, розкриваючи особливості застосування у різних умовах.

Словесні методи навчання

До словесних методів навчання відносять розповідь, пояснення, бесіду, шкільну лекцію, навчальну дискусію, роботу з книгою.

Розповідь — живе, образне, емоційне оповідання про явища, події, процеси. Провідна функція цього методу — навчальна, супутня — розвивальна, спонукальна й контрольньо-корекційна. Види розповіді: вступна розповідь, розповідь-оповідання, розповідь-висновок. Застосовується насамперед у молодших класах.

Пояснення — словесне тлумачення закономірностей, істотних властивостей досліджува-

ного об'єкта, окремих понять, явищ. Цей метод частіше використовують під час вивчення теоретичного матеріалу різних дисциплін, у роботі з учнями середнього віку.

Бесіда — діалог, у якому шляхом постановки продуманої системи питань учнів підводять до розуміння нового матеріалу або перевіряють засвоєння вже вивченого. Різновиди бесід (залежно від завдань уроку, змісту нового матеріалу та ін.): сократична, евристична, вступна, повідомча, закріплювальна, контрольньо-корекційна.

Шкільна лекція застосовується в основному в старших класах. Для неї характерні: а) струнка структура; б) логіка викладу навчального матеріалу; в) великий обсяг повідомлюваної інформації; г) системність висвітлення знань (І.П. Підласий). Предметом шкільної лекції є опис складних систем, явищ, процесів, наявних між ними зв'язків і залежностей. Різновиди шкільної лекції: вступна лекція, лекція-інформація, оглядова лекція.

Навчальна дискусія. Сенс дискусії полягає в обміні поглядами з конкретної проблеми. За її допомогою учні здобувають нові знання, розширюють і поглиблюють уже наявні знання, зводять їх до стрункої системи, що сприяє міцнішому їх засвоєнню. Головна мета дискусії — стимулювання пізнавального інтересу учнів. Для її проведення школярі повинні вміти виразно й точно викладати свої думки, чітко й однозначно формулювати запитання, переко-

нувати опонентів, вислуховувати їхні докази тощо.

Робота з книгою (підручником) — залежно від поставленої перед учнями мети може бути спрямована на ознайомлення зі структурою книги, швидкий її перегляд, конспектування, анотування, розв'язання прикладів і завдань, завчання матеріалу напам'ять та ін. Для цього школярі повинні вміти читати й розуміти прочитане, виділяти головне в досліджуваному матеріалі, вести записи, складати різні конспекти і т. ін. Робота з книгою проводиться на уроці та вдома. На уроці — повторення пройденого матеріалу, вивчення нового матеріалу і його закріплення. Робота проходить під керівництвом учителя. Домашня робота з книгою спрямована на закріплення, розширення й поглиблення отриманих на уроці знань, розвиток пам'яті, прищеплювання навичок самостійної роботи.

Наочні методи навчання

До наочних методів навчання відносять ілюстрації, демонстрації, відеометод.

Метод ілюстрацій — це показ учням ілюстративних посібників: плакатів, таблиць, картин, карт, замальовок на дошці тощо.

Метод демонстрацій — пред'явлення учням приладів, дослідів, технічних установок, діафільмів, кінофільмів тощо.

Відеометод — використання в навчальному процесі проєкторів, кодоскопів, кіноапаратів, навчального телебачення, відеопрограваців, відеомагнітофонів, комп'ютерів.

Практичні методи навчання

Практичні методи навчання ґрунтуються на практичній діяльності учнів; за їх допомогою формуються практичні вміння й навички. До практичних методів належать вправи, лабораторні й практичні роботи, пізнавальні ігри.

Вправи — це багаторазове виконання розумової або практичної дії з метою оволодіння нею або підвищенням її якості. За характером вправи поділяють на усні, письмові, графічні й навчально-трудові.

Усні вправи спрямовані на розвиток культури мовлення, логічного мислення, викладу знань, усного рахунку, розповіді тощо. Письмові вправи — це конспекти, твори, виклади, диктанти, розв'язання завдань та ін. Графічні вправи — це складання учнями графіків, виконання плакатів, креслень, стендів і т. ін. У процесі виконання навчально-трудових вправ учні застосовують теоретичні знання на практиці.

Лабораторні й практичні роботи — проведення учнями дослідів, експериментів, досліджень. Вони сприяють набуттю вмінь і навичок роботи з різними приладами й установками, створюють умови для формування практичних

умінь і навичок: вимірювати, обчислювати, порівнювати.

Пізнавальні ігри сприяють підвищенню пізнавальної активності учнів. За своїми особливостями можуть бути дидактичними, рольовими, ситуативними (ситуаційними).

Методи контролю в навчанні

Методи контролю забезпечують одержання зворотної інформації про зміст, характер і досягнення в навчально-пізнавальній діяльності учнів та ефективності роботи вчителя. Залежно від форми організації контроль поділяють на усний, письмовий, лабораторний, графічний, програмований, тестовий, самоконтроль, екзамену й заліки.

Усний контроль може бути фронтальним, груповим та індивідуальним. Фронтальний контроль охоплює всіх учнів класу, груповий — 5—7 осіб, індивідуальний — одного. За підсумками контролю виставляють оцінки.

Письмовий контроль проводиться у вигляді диктантів, творів, переказів, контрольних робіт, письмових заліків і т. д.

Лабораторний контроль спрямований на перевірку вмій учнів користуватися різним обладнанням і приладами.

Графічний контроль спрямований на виявлення вмій учнів будувати графіки, діаграми, креслити схеми тощо.

Програмований контроль проводиться за допомогою стандартизованих питань і завдань, перевірка яких здійснюється на ЕОМ, комп'ютері.

Тестовий контроль — це розв'язання (виконання) спеціально розроблених питань або завдань (тестів). За його результатами судять про наявність (або відсутність) в учнів певних знань і вмінь.

Екзамени й заліки спрямовані на виявлення рівня і якості знань учнів з певного предмета. Проводяться у формі усного опитування, письмової, лабораторної, практичної роботи, тестування.

Самоконтроль — здатність учнів самостійно знаходити допущені помилки, неточності, прогалини в знаннях і вміння їх усунути. Самоконтроль тісно пов'язаний із самооцінюванням — критичним ставленням школяра до своїх можливостей і здібностей, об'єктивним оцінюванням результатів засвоєння знань.

Вибір методів навчання

Вибір методів навчання залежить від різного поєднання конкретних обставин і умов проходження навчально-виховного процесу:

— загальної мети освіти, виховання, розвитку учнів і провідних установок сучасної дидактики;

— особливостей предмета вивчення;

- особливостей методики викладання конкретної навчальної дисципліни;
- мети, завдань і змісту матеріалу конкретного уроку;
- часу, відведеного на вивчення того чи іншого матеріалу;
- вікових можливостей учнів;
- рівня підготовленості учнів;
- матеріальної оснащеності навчального закладу;
- можливостей і особливостей учителя, рівня його теоретичної й практичної підготовленості, методичної майстерності й особистісних якостей (П.І. Підкасистий).

Засоби навчання

Ефективність використання методів навчання й усього навчально-виховного процесу багато в чому залежить від засобів навчання. До останніх у дидактиці відносять:

- засоби зорової (візуальної) наочності — діафільми, діапозитиви, моделі, муляжі, таблиці, картини, графіки, роздатковий матеріал;
- засоби слухової (аудіальної) наочності — грамплатівки, компакт-диски, аудіокасети;
- наочно-слухові (аудіовізуальні) засоби — діафільми зі звуковим супроводом, кінофільми й відеофільми, кінофрагменти, кінокільцівки.

Як засіб навчання може виступати комп'ютер. У наш час він використовується як:

- засіб індивідуалізації навчання;
- джерело інформації;
- засіб контролю й оцінювання знань;
- засіб творчої діяльності.

Використання засобів навчання залежить від мети і завдань уроку, змісту й логіки подачі навчального матеріалу, майстерності вчителя.

Зміст освіти

Одним із завдань дидактики є вирішення питання *чому вчити* — тобто визначення змісту освіти. На кожному етапі розвитку суспільства зміст освіти різний. Він залежить від рівня розвитку економіки, науки, завдань суспільства у сфері політики й виховання, теоретичної й практичної значущості окремих галузей знань і багато чого іншого. У ході свого розвитку людство накопичило величезний обсяг знань, якими повинно оволодіти підрастаюче покоління. Але цих знань так багато, що засвоїти їх повністю не реально. Тому перед дидактикою постає завдання — відібрати й передати тільки найважливіші, базові знання і вміння.

Зміст освіти в сучасній школі — це точно визначений обсяг систематизованих знань, умінь і навичок, що є основою всебічного розвитку учнів, формування в них наукового світогляду, стійких звичок поведінки, пізнавальних інтересів і підготовки до трудової діяльності.

Нині основою для формування змісту освіти є програма "Освіта" (Україна ХХІ століття), у якій сформульовані основна мета, завдання й принципи розвитку змісту освіти.

Основними у формуванні змісту сучасної освіти є такі принципи: науковості, послідовності, систематичності, доступності, відповідності віковим можливостям і рівню підготовленості школярів, історизму, а також гуманізації, гуманітаризації, екологізації, інтеграції, національної спрямованості, цілеспрямованості використання світової й національної культури, широкого застосування інформаційних технологій, формування творчої особистості.

Теорії формування змісту освіти

У педагогіці відомі різні підходи до формування змісту освіти.

Теорія формальної освіти (Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Й. Гербарт). Її прихильники стверджують, що головне завдання освіти полягає не в оволодінні конкретними знаннями, а в розвитку розумових здібностей учнів, їх інтелекту, логічного мислення, уваги, пам'яті. Зміст освіти повинен базуватися на таких предметах: давні мови, математика, логіка. Цю теорію інакше називають теорією *гімнастики розуму*.

Теорія матеріальної освіти (основоположник Г. Спенсер). Розвиток виробництва, про-

мисловості, транспорту спричинив потребу в людях, які мають знання і вміння з окремих галузей науки. Прихильники цієї теорії вбачали в освіті тільки прикладну, практичну цінність і придатність до життя. Головна увага приділялася вивченню предметів природно-математичного циклу. Вважалося, що розвиток розумових здібностей, мислення відбувається сам по собі, в процесі вивчення зазначених дисциплін.

Педоцентрична теорія (дидактичного прагматизму) (Дж. Дьюї, Г. Кершенштейнер). Представники цієї теорії вважають, що зміст освіти повинен визначатися не потребами й соціально-економічними умовами суспільства, а інтересами й потребами дітей. Тому замість вивчення предметів різного циклу (мови, фізики та ін.) у школі варто проводити лише бесіди, ігри, заняття за інтересами, а одержання знань відбувається внаслідок спонтанної діяльності дітей, тобто навчання йде через "виконання".

Теорія структуралізму (К. Сосницький). На думку її представників, зміст освіти повинен бути організований у вигляді вивчення укрупнених, основних структур кожного навчального предмета, що мають сталу наукову й освітню значущість. Другорядні, малозначні елементи знань у навчанні не обов'язкові.

Проблемно-комплексна теорія (Б. Суходольський) допускає вивчення окремих шкільних предметів не розрізнено, а в комплексі.

Теорія поетапного формування розумових дій (П. Гальперін, Н. Талізїна). Її автори дово-

дять, що можливість керування процесом навчання й успішність навчання значно підвищуються, якщо учні проходять ряд певних взаємозалежних етапів розумових дій.

Крім перерахованих, є й інші теорії, які так чи інакше впливають на побудову сучасного змісту освіти в школі.

Стандарти освіти в школі

Система освіти в Україні традиційно була централізованою. Реформа освіти, що відбувається в наш час, потребує перегляду підходів до визначення освітніх стандартів. Із цією метою в 1996 р. було прийнято “Концепцію державного стандарту загальної середньої освіти в Україні”, а в 2004 р. “Державний стандарт базової і повної середньої освіти” — нормовану систему показників освіченості особистості. Ця система реалізується в нормативних документах, що відображають вимоги суспільства до змісту освіти, а також вимоги й гарантії держави з одержання її громадянами освіти.

Відповідно до Закону “Про загальну середню освіту” Державний стандарт базової і повної середньої освіти містить:

1. Базовий навчальний план середньої школи.

2. Освітні стандарти галузей знань (навчальних предметів): що надається учневі й що він повинен знати.

3. Державні вимоги до рівня засвоєння змісту освіти за ступенями навчання (початкова, основна й старша школа) містять критерії засвоєння знань і вмінь учнями.

Державний стандарт розробляє Міністерство освіти і науки України разом з Національною академією наук України й АПН України. Переглядають його не менше одного разу на 10 років. Дотримання Державного стандарту обов'язкове для всіх навчальних закладів країни.

Документи, що регламентують зміст освіти

Зміст освіти розкривається в трьох основних документах: навчальному плані, навчальних програмах і підручниках.

Документом, що визначає структуру й зміст загальної середньої освіти, є Базовий план. На його основі Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України розробляє й затверджує типові навчальні плани для різних типів загальноосвітніх навчальних закладів і навчальні плани загальноосвітньої школи.

Навчальний план — документ, затверджений Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України, що встановлює перелік навчальних предметів, які підлягають вивченню в різних типах шкіл, їхній розподіл за роками навчання (класами), тижневу й річну кількість годин, що відводяться на вивчення певного предмета.

Базовий навчальний план — це таблиця, де з лівого боку зазначені назви предметів, що підлягають вивченню, а з правого — кількість годин за класами на тиждень. Структура й зміст навчального плану визначаються двома складовими: інваріантною й варіативною. Інваріантна частина формується на державному рівні (компоненти), вона обов'язкова для всіх типів шкіл і забезпечує необхідний для всіх учнів обсяг і рівень знань, умінь та навичок. Варіативна частина формується на шкільному компоненті (її формує навчальний заклад) з урахуванням можливостей школи, інтересів і побажань учнів, їхніх батьків.

Навчальна програма — документ, що визначає обов'язковий обсяг і зміст знань, умінь і навичок з кожного предмета, показує зміст окремих розділів і тем з розподілом за роками навчання. Затверджується Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України.

Кожна навчальна програма складається з таких розділів: пояснювальної записки; характеристики структури програми; особливостей методів і організаційних форм навчання; обсягу знань і вмінь, які мають одержати учні; методичних рекомендацій з організації й проведення занять; переліку літератури й дидактичних матеріалів; рекомендацій з перевірки й оцінювання знань, умінь і навичок учнів.

Навчальні програми побудовані за декількома принципами: лінійним, концентричним і спіральним.

Лінійний принцип — матеріал, що підлягає вивченню, розміщується систематично й послідовно, з поступовим ускладненням, при цьому нове викладається на основі вже вивченого і в тісному зв'язку з ним.

Концентричний принцип — повторне вивчення окремих розділів програми на різних щаблях навчання. Це нагадує розміщення матеріалу за концентричними колами із радіусом, що збільшується. Але таке розміщення матеріалу передбачає не просто повторення, а подальше його вивчення на розширеній основі і з глибшим проникненням у сутність досліджуваних процесів і явищ.

Спіральний принцип — це поєднання лінійного й концентричного. Особливість цього принципу полягає в тому, що розгляд вивченої теми або проблеми проходить після вивчення декількох тем, а не через рік або більше.

Підручники. Подальша конкретизація змісту освіти розкривається в підручниках. Підручник — одне з головних джерел набуття учнями знань, одночасно він є важливим засобом керівництва і посібником для вчителя в процесі навчання. Добре, методично грамотно складений підручник сприяє підвищенню якості навчання.

Підручник виконує освітню, виховну, розвивальну, управлінську й дослідницьку функції.

Залежно від способу подачі матеріалу підручники поділяють на репродуктивні, проблемні, програмовані й комплексні.

Педагогічні й методичні вимоги до підручника: повідомлення науководостовірних даних; розвиток мислення учнів; підготовка до самостійного набуття знань у майбутньому; відповідність віковим особливостям учнів; достатня кількість ілюстрацій, повторень, посилань на раніше вивчений матеріал; продумане методичне забезпечення; гарне зовнішнє оформлення; чіткий шрифт; достатня міцність та ін.

Доповненням до підручників є навчальні посібники (хрестоматії, збірники завдань і вправ, словники, книги для читання тощо), які розширюють і поглиблюють матеріал підручників, допомагають краще його засвоїти.

Форми організації навчання

Форма (від лат. *forma*) — зовнішній вигляд, зовнішній обрис, певний стійкий порядок. Звідси формою навчання є зовнішній бік організації навчальної роботи, пов'язаний з кількістю тих, кого навчають, часом і місцем навчання, порядком його здійснення.

Поняття “форма” у дидактиці має два значення: форма організації навчання й форма навчання.

Форма організації навчання — це окрема ланка процесу навчання, обмежена часовими рамками. Форми організації навчання визначають певний вид заняття — урок, семінар, екс-

курсію, факультатив та ін. Ці форми називають зовнішніми. А *форми навчання* (їх називають загальними) поділяються на індивідуальні, групові, фронтальні, на колективні, парні, зі змішаним складом учнів.

Нині у школі найпоширеніша форма організації навчання — класно-урочна. Її переваги: чітка організаційна структура, зручність керування діяльністю класу, економічність навчання, емоційний вплив учителів на учнів. Недоліки: орієнтація на середнього учня, слабкі можливості здійснення індивідуальної роботи з дітьми, однаковий темп і ритм роботи для всіх.

В історії дидактики було багато спроб модифікувати або замінити класно-урочну систему.

Белл-ланкастерська система взаємного навчання (Англія). У першій половині дня вчитель займався зі старшими учнями (моніторами). Потім, одержавши необхідні інструкції, вони навчали молодших за віком дітей. Значного поширення ця система не набула, тому що якість навчання при цьому виявилася низькою.

Батовська система (США). Навчальний день поділявся на дві частини: у першій проводилися колективні заняття з усім класом, у другій — індивідуальні заняття із сильними й слабкими в навчанні учнями. Із сильними займався вчитель, зі слабкими — його помічник.

Мангеймська система (Європа). Залежно від здібностей учнів (на основі психологічних вимірів, іспитів, характеристик учителів) їх ділили на сильних, середніх, слабких і розподіляли в різні класи.

Дальтон-план (США) — система індивідуалізованого навчання. У школі замість класів створювалися лабораторії й майстерні; уроки, пояснення матеріалу були скасовані. На початку навчального року учень одержував завдання з кожного предмета, що розбивалося за місяцями; тоді ж установлювалися строки звіту. Загального розкладу не було. Для колективної роботи виділялася одна година на день, інший час учні займалися самостійно. У трохи зміненій формі й за назвою *лабораторно-бригадний метод* Дальтон-план застосовувався в радянській школі (20—30-ті роки ХХ ст.).

План Трампа (США). Великій аудиторії (100—150 осіб) кваліфіковані педагоги читали лекції (на це виділялося 40 % навчального часу). Потім у групах по 10—15 учнів обговорювався матеріал лекції (20 % часу). Час, що залишився (40 %), надавався для індивідуальної роботи в лабораторіях і кабінетах.

У сучасній дидактиці є й інші форми організації навчання.

Урок — основна форма організації навчання

Для сучасного уроку характерні такі ознаки: постійний склад учнів приблизно однакового рівня підготовки й віку; можливість застосування різних методів, форм і видів пізнавальної діяльності учнів; обов'язкове відвідування всі-

ма учнями; забезпечення систематичного й послідовного засвоєння учнями знань, умінь і навичок; обмежена в часі частина навчального процесу.

Будь-який урок має свою мету, зміст, методику проведення. Для того, щоб виявити щось загальне в їх організації й проведенні, уроки необхідно класифікувати. Загальноприйнятої класифікації в сучасній дидактиці немає. Найбільш поширена класифікація, в основу якої покладені провідна дидактична мета й місце уроку в загальній системі уроків. Виділяють такі типи уроків:

- урок вивчення нових знань;
- урок закріплення й повторення вивченого матеріалу;
- урок узагальнення й систематизації пройденого матеріалу;
- урок перевірки й оцінювання знань, умінь і навичок учнів;
- урок практичного застосування знань, умінь і навичок;
- урок комбінований, або змішаний.

У "чистому" вигляді названі типи уроків, крім комбінованого, майже не бувають. Застосування тих або інших типів уроку в навчальному процесі залежить від характеру навчальної дисципліни, дидактичної мети і завдань.

Кожний урок складається з набору певних елементів, які характеризуються різними видами діяльності вчителя та учнів і утворюють його структуру. *Структура уроку* — це його

внутрішня побудова, послідовність і взаємозв'язок елементів. Структура залежить від дидактичної мети уроку, змісту навчального матеріалу, вікових та індивідуальних особливостей учнів, творчості вчителя, умов роботи в певному класі. У різних типів уроків своя структура. Як приклад наведемо зразкову структуру комбінованого уроку: перевірка домашнього завдання й опитування учнів; вивчення нового матеріалу, первинна перевірка засвоєння й закріплення нових знань; повторення раніше вивченого; перевірка й оцінювання знань; повідомлення домашнього завдання.

У сучасній школі проводять і *нестандартні* уроки: урок-КВК, урок-диспут, урок — ділова гра, урок-залік та ін., які підвищують інтерес учнів до навчання, сприяють пізнавальній активності й творчості, оптимальному розвитку і вихованню. Структура нестандартних уроків відрізняється від традиційної.

Вимоги до уроку

Уроку, як і всьому процесу навчання, властиві три функції: освітня, виховна й розвивальна. З урахуванням цього і вимоги до уроку ви-ступають як освітні (дидактичні), виховні й розвивальні.

Освітні (дидактичні) вимоги: чітке визначення мети і завдань уроку; попередній відбір навчального матеріалу; використання нових

технологій пізнавальної діяльності; вибір оптимальних методів і засобів навчання; раціональне поєднання масової, групової та індивідуальної форм діяльності; забезпечення оперативного зворотного зв'язку, контролю й оцінювання.

Виховні вимоги (І.П. Підласий): формування й постановка реально досяжних виховних цілей; виховання учнів на загальнолюдських цінностях; формування життєво необхідних якостей (посидючості, відповідальності, самостійності та ін.); уважне й чуйне ставлення до учнів; дотримання вимог педагогічного такту; співробітництво з учнями й зацікавленість у їхніх успіхах.

Розвивальні вимоги (І.П. Підласий): формування і розвиток в учнів позитивних мотивів навчально-пізнавальної діяльності, інтересів, творчої активності; вивчення й урахування рівня розвитку й психологічних особливостей учнів, проектування "зони найближчого розвитку"; проведення навчальних занять на "випереджальному" рівні.

Форми навчання в навчальному процесі

У сучасній дидактиці всі форми організації навчання поділяються на фронтальні, групові й індивідуальні.

Фронтальна форма. Учитель працює з усім класом над єдиним завданням, у єдиному для

всіх учнів темпі. Ефективність цієї форми навчання залежить від майстерності вчителя: уміння створити творчу атмосферу на уроці, підтримувати увагу й активність учнів, не випускати з поля зору жодного школяра.

Групова форма. Клас поділяється на групи по 4—6 осіб з однаковими або різними ставленням до навчання та успішністю. Їм можуть давати однакові або диференційовані завдання. Групову форму роботи застосовують під час виконання лабораторних, практичних занять; вона сприяє ефективнішому вирішенню навчально-пізнавальних завдань, взаємодопомозі, взаємоконтролю, взаємооцінюванню.

Індивідуальна форма. Учень самостійно виконує завдання, поставлене перед класом або групою. Якщо ж він виконує самостійне завдання, яке надається йому з урахуванням його навчальних можливостей, то таку форму навчання називають *індивідуалізованою*. Це може бути робота з картками, текстом, проведення дослідів і т. д. Індивідуальна форма роботи дає можливість регулювати темп просування в навчальному матеріалі з огляду на можливості й рівень підготовки окремо взятого учня.

Інші форми організації навчання

Семінарські заняття. Проводяться в старших класах переважно при опануванні гуманітарними предметами, після вивчення основних розділів програми. Мета цих занять — погли-

блення й систематизація теоретичних знань учнів, а також контроль вчителя за освоєнням знань й критичне обговорення творчих робіт учнів (творів, доповідей, виробів технічної творчості). Семінари бувають різних видів: семінар-конференція, семінар-диспут, міжпредметний семінар та ін. Структура семінарів різноманітна й гнучка, але звичайно складається з самостійного вивчення матеріалу, підготовки доповідей, виступів і обговорення отриманих результатів.

Практикум. Проводиться в старших класах у процесі вивчення дисциплін природничо-математичного циклу, трудової й професійної підготовки, після вивчення великих розділів навчальних курсів або наприкінці навчального року. Практикуми проводяться в лабораторіях, майстернях, на навчально-дослідних ділянках — у парах або індивідуально. Їх мета — поєднати теоретичні знання досліджуваної дисципліни із практикою й сформувати в учнів певні вміння й навички. Це може бути проведення дослідів, робота з приладами, механізмами тощо.

Лабораторна робота — це практичне заняття з предметів природничо-математичного циклу, спрямоване на розширення можливостей використання теоретичних знань для розв'язання практичних завдань, оволодіння системою методів і засобів експериментально-практичного дослідження; на розвиток творчих дослідницьких навичок учнів. Проводиться з групою учнів або індивідуально.

Факультатив — одна з форм диференційованого навчання й виховання учнів. Його головна мета — розширити й поглибити знання, розвинути інтереси й здібності, провести профорієнтаційну роботу. Найефективнішою структурою факультативу вважається поєднання лекцій і різних видів самостійної роботи учнів (підготовка рефератів, проведення невеликих досліджень, практичних робіт тощо). Відвідування факультативу добровільне.

Навчальна екскурсія — форма організації навчання, яка проводиться на природі, в музеї, на виробництві. Її мета — розширити й поглибити знання, встановити взаємозв'язки теорії з практикою, виховати поважне ставлення до праці, природи, сформувати естетичні почуття, розвинути спостережливість, мислення та ін. Проведення екскурсії потребує ретельної підготовки: попереднього ознайомлення з досліджуваним об'єктом, маршрутом пересування, організації діяльності учнів. Розрізняють такі види екскурсій: програмні й позапрограмні (щодо навчальних програм); історичні, географічні, зоологічні (щодо навчального предмета); тематичні й комплексні (за змістом); попередні, поточкові, підсумкові (за терміном вивчення навчального матеріалу).

Домашня робота. Доповнює діяльність учнів на уроках, відзначається великою самостійністю й відсутністю безпосереднього керівництва вчителя. Головна мета — поглибити й закріпити знання і вміння, отримані на уроці;

розвинути самостійність мислення. Умови успішного виконання домашньої роботи: дотримання дидактичних принципів (доступності, урахування індивідуальних особливостей), норм часу на її виконання; формування вмінь і навичок самостійної роботи, відповідальності за виконання домашнього завдання; наявність робочого місця.

Крім перерахованих форм організації навчання, в сучасній школі застосовуються: гра (дидактична, рольова, ділова); самостійна навчальна робота; предметні гуртки, майстерні й лабораторії; шкільні наукові товариства; учнівські конференції; олімпіади й конкурси; предметні вечори й тижні, лекторії, консультації, заліки, іспити.

Контроль за навчально-пізнавальною діяльністю учнів

Контроль — це виявлення, встановлення й оцінювання знань учнів, іншими словами — визначення обсягу, рівня і якості засвоєння навчального матеріалу, виявлення успіхів у навчанні, прогалин у знаннях, уміннях і навичках школярів для внесення необхідних коректив у процес навчання.

Основні завдання контролю (В.П. Максименко): виявити рівень правильності, обсягу, глибини й дієвості засвоєних знань; одержати інформацію про характер пізнавальної діяль-

ності й активності учнів у навчальному процесі; визначити ефективність методів, форм і способів їх навчання.

Функції контролю: діагностична, освітня, розвивальна, виховна, стимуляційна, оцінювальна, управлінська. Розглянемо їх:

— *діагностична* — спрямована на виявлення недоліків у процесі навчання, прогалин у знаннях, уміннях і навичках учнів, їх причин і шляхів викорінювання цих недоліків;

— *освітня* — спрямована на систематизацію знань учнів, внесення коректив у їхню навчальну діяльність;

— *розвивальна* — забезпечує формування критичності мислення, розвитку пам'яті, мислення;

— *виховна* — сприяє формуванню почуття відповідальності, дисципліни, працьовитості, самооцінки й інших морально-психологічних якостей;

— *стимуляційна* — полягає у формуванні позитивних мотивів навчання, отриманні якісних знань, подоланні прогалин у знаннях;

— *оцінювальна* — полягає в зіставленні й об'єктивному оцінюванні наявного рівня знань, умінь і навичок з вимогами навчальної програми;

— *управлінська* — спрямована на вдосконалення організації й проведення процесу навчання, внесення коректив у діяльність учителя та учнів.

Види контролю. На різних етапах навчального процесу застосовуються різні види контролю знань, умінь і навичок учнів: попередній, поточний, тематичний і підсумковий (заклучний).

Попередній контроль. Проводиться перед вивченням нового матеріалу, щоб виявити рівень підготовки учнів з певного розділу або предмета й скласти план майбутньої роботи.

Поточний контроль. Здійснюється повсякденно, на кожному уроці. Його призначення — одержати об'єктивні дані про рівень знань учнів і якість навчально-виховної роботи на уроці. Отримана інформація дає можливість внести корективи в процес навчання.

Тематичний контроль. Забезпечує перевірку й оцінювання знань, умінь учнів із системи уроків, що охоплюють певну тему або розділ.

Підсумковий (заклучний) контроль. Проводиться наприкінці семестру, навчального року або після закінчення вивчення предмета. Основними формами контролю є заліки й іспити.

Вимоги до організації контролю: індивідуальність; систематичність і регулярність проведення; розмаїтість форм проведення; всебічність; об'єктивність; диференційований підхід; гласність, дотримання етичних норм; єдність вимог учителів.

Оцінювання результатів навчально-пізнавальної діяльності школярів

Результати навчально-пізнавальної діяльності характеризуються кількісними та якісними показниками, які виражаються й фіксуються в оцінці успішності. У сучасній школі оцінювання рівня навчальних досягнень учнів проводиться за 12-бальною шкалою, побудованою з урахуванням принципу особистісних досягнень школярів. За критерії оцінювання взято:

— характеристики відповіді учня: елементарна, фрагментарна, неповна, повна, логічна, доказова, обґрунтована, творча;

— якість знань: правильність, повнота, свідомість, глибина та ін.;

— ступінь сформованості загальнонавчальних та предметних умінь і навичок;

— рівень володіння розумовими операціями: аналіз, синтез, порівняння, класифікація тощо;

— досвід творчої діяльності: уміння виявляти й вирішувати проблеми, формулювати гіпотезу;

— самостійність оцінних суджень.

На підставі цих критеріїв розрізняють чотири рівні навчальних досягнень учнів.

1-й рівень — початковий. Учень має початкове уявлення про предмет вивчення, його відповіді елементарні, фрагментарні (1—3 бали).

2-й рівень — середній. Учень володіє елементарними навчальними навичками, вирішує завдання за зразком, відтворює основний навчальний матеріал (4—6 балів)

3-й рівень — достатній. Учень знає основні ознаки понять, явищ, розв'язує стандартні завдання, уміє робити висновки, виправляти допущені помилки, однак йому бракує власних суджень, умінь використовувати наявні знання в інших навчальних ситуаціях (7—9 балів).

4-й рівень — високий. Знання учня глибокі, міцні; він уміє використовувати їх творчо. Навчальна діяльність має дослідницький характер. Учень самостійно приймає рішення, відстоює власну позицію (10—12 балів).

Обов'язковими видами оцінювання навчальних досягнень школярів є тематичне й підсумкове. Підсумкова оцінка за семестр ставиться за результатами тематичних оцінок, за рік — на підставі семестрових оцінок.

Педагогічні технології

Поняття “технологія” у перекладі з грецької означає “знання, вчення про майстерність”. У літературі й досі немає єдиного тлумачення цього терміна. Так, Асоціація з педагогічних комунікацій і технологій в США (1979) прийняла таке визначення: “Педагогічна технологія є комплексним, інтегративним процесом, який включає: людей, ідеї, засоби й способи організації діяльності задля аналізу проблем пла-

нування, забезпечення, оцінювання й керування вирішенням проблем, що охоплюють усі аспекти засвоєння знань". Ось інші визначення:

— педагогічна технологія — це змістова техніка реалізації навчального процесу (В.П. Безпалько);

— педагогічна технологія означає системну сукупність і порядок функціонування всіх особистісних, інструментальних і методологічних засобів, використаних для досягнення педагогічної мети (М.В. Кларін);

— педагогічна технологія — це суто наукове проектування й точне відтворення педагогічних дій, які гарантують успіх (М.Є. Вайндорф-Сисоева, Л.П. Крившенко).

Як бачимо, педагогічна технологія виступає і як наука, що досліджує нетрадиційні шляхи навчання, і як система способів, принципів і регуляторів навчання, і як реальний процес навчання.

Педагогічна технологія в загальнопедагогічному розумінні характеризує навчальний процес: діяльність учителів та учнів, його структуру, форми організації навчання, методи й засоби навчання. Тому до структури педагогічної технології входять (за Г.К. Селевко):

1. Концептуальна основа.

2. Змістова частина навчання:

а) мета навчання — загальна й конкретна;

б) зміст навчального матеріалу;

3. Процесуальна частина — технологічний процес:

а) організація навчального процесу;

б) методи й форми навчальної діяльності школярів;

в) методи й форми роботи вчителя;

г) діяльність учителя щодо керівництва процесом засвоєння матеріалу;

д) діагностика навчального процесу.

У педагогічній літературі трапляється багато термінів, що характеризують ті або інші педагогічні технології: навчання, виховання, освіти, проблемного, програмованого навчання тощо. Оскільки тепер педагогічну технологію розуміють як послідовну систему дій педагога, пов'язану з вирішенням педагогічних завдань у сфері не тільки навчання, а й виховання, поняття "педагогічна технологія" ширше, ніж поняття "технологія навчання" або "технологія виховання".

Технологія навчання відображає шлях засвоєння конкретного навчального матеріалу в рамках певного предмета, теми та в межах вибраної технології. Варто відрізнити технологію навчання від методики навчання. Різниця полягає в тому, що технології навчання вдається відтворювати й тиражувати, гарантуючи при цьому високу якість навчального процесу або розв'язання педагогічних завдань, закладених у ці технології. Методики ж навчання часто не гарантують належної якості.

Технологія навчання взаємопов'язана з педагогічною майстерністю. Досконале володіння технологією навчання і є педагогічною майстерністю. Різні педагоги можуть користуватися тією самою технологією, а в особливостях її реалізації й буде виявлятися їхня майстерність.

РОЗДІЛ 3

ТЕОРІЯ ВИХОВАННЯ

Сутність процесу виховання

Процес виховання — це спеціально організована, керована й контрольована взаємодія вихователів і вихованців, спрямована на досягнення заданої мети — формування всебічно розвинутої особистості.

Виховний процес багатofакторний. На нього впливають об'єктивні (особливості суспільного ладу, рівень соціально-економічного розвитку, звичаї, традиції, природне середовище та ін.) і суб'єктивні (соціально-педагогічна діяльність середовища, навчально-виховних закладів, засобів масової інформації тощо) фактори.

Виховний процес тривалий. Він розпочинається з моменту народження дитини і триває все життя.

Виховний процес складний. Його результати бувають малопомітні й не так виразно відчутні, як, наприклад, у процесі навчання.

Виховний процес варіативний. У тих самих умовах залежно від ставлення вихованців до виховання, їхнього соціального досвіду, віку, а також рівня професійної підготовки вихователів та їхньої майстерності результати виховання можуть бути різними.

Виховний процес двосторонній — у ньому взаємодіють вихователь і вихованець. Впливаючи на вихованця, вихователь одержує зворотну інформацію про результати впливу.

Виховний процес комплексний. Формування всебічно розвиненої особистості допускає єдність мети, завдань, змісту, форм і методів виховання.

Виховний процес безперервний — він проходить регулярно, систематично, а не час від часу.

Мета й завдання виховання

Мета нашого суспільства — виховати всебічно, гармонійно розвинену особистість.

Основні завдання виховання визначені Державною національною програмою “Освіта” (Україна ХХІ століття). Вони такі:

— формування національної свідомості, любові до рідної землі, свого народу, бажання працювати на благо держави, готовності її захищати;

— забезпечення духовної єдності поколінь, виховання поваги до батьків, жінки-матері, культури й історії свого народу;

— формування високої мовної культури, оволодіння українським мовленням;

— прищеплювання шанобливого ставлення до культури, звичаїв, традицій українців і представників інших національностей, що проживають на території України;

— виховання духовної культури особистості, створення умов для вибору нею своєї світоглядної позиції;

— утвердження принципів загальнолюдської моралі: правди, справедливості, патріотизму, доброти, працьовитості й ін.;

— формування творчої, працьовитої особистості, виховання цивілізованого господаря;

— забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей і молоді, охорона й зміцнення їх здоров'я;

— виховання поваги до Конституції, законодавства України, державної символіки;

— розвиток індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов їх самореалізації.

Рушійні сили процесу виховання

Процес виховання складний і динамічний. Його рушійними силами є протиріччя, які можна умовно поділити на дві групи — внутрішні й зовнішні.

До *внутрішніх* відносять протиріччя:

— між зростаючими соціально значущими завданнями, які необхідно вирішити вихованцеві, і наявними в нього можливостями;

— між можливостями розвитку вихованця й обмеженням умов соціального життя;

— між зовнішнім впливом і завданнями виховання (зміст і форми виховання не повинні викликати у вихованців опору).

До *зовнішніх* відносять:

— протиріччя між вимогами школи й сім'ї;

— між вимогами різних учителів, що працюють в одному класі;

— між організованим вихованням школи і стихійним впливом оточення вихованця.

Своєчасне виявлення протиріч і їх розв'язання сприяє підвищенню ефективності виховного процесу.

Етапи процесу виховання

Організація процесу виховання проходить кілька етапів.

1-й етап — ознайомлення й усвідомлення вихованцем норм і правил поведінки (у школі, сім'ї, з однолітками, старшими і т. ін.). Цей етап можна назвати етапом одержання знань.

2-й етап — формування ставлення до отриманих знань про норми і правила поведінки. На цьому етапі формуються стійкі емоційні почуття вихованців до того, що вони роблять. Емоції,

почуття допомагають швидше досягти потрібного результату.

3-й етап — формування поглядів і переконань. Перехід знань у переконання означає глибоке усвідомлення того, що робить вихованець. Переконання — це усталені погляди, які слугують керівництвом у житті: так можна поводитися, а так не можна.

4-й етап — формування загальної спрямованості особистості в процесі різноманітної діяльності. Цей етап найважливіший, оскільки саме тут у вихованця виробляються вміння й навички тих вчинків і поведінки, про які він раніше знав тільки теоретично. Чим раніше вихованець включатиметься в педагогічно доцільну діяльність щодо вирішення реальних життєвих ситуацій, тим вищим буде результат виховання.

Закономірності виховання

Закономірності виховання — це стійкі, повторювані й істотні зв'язки у виховному процесі, внаслідок реалізації яких досягаються ефективні результати у розвитку й формуванні особистості.

Виділяють зовнішні й внутрішні закономірності процесу виховання.

Зовнішні закономірності характеризують залежність виховання від суспільних процесів і умов:

— характер виховання, його мета, завдання зміст, форми й методи зумовлені потребами суспільства, його ідеологією й політикою;

— завдання, зміст і форми виховного процесу залежать від можливостей суспільства й умов, у яких він проходить;

— процес виховання відбувається під впливом різноманітних факторів: людей, предметів, явищ.

Внутрішні закономірності розкривають взаємозв'язки й взаємозалежності між компонентами процесу виховання:

— навчання, виховання, освіта й розвиток особистості взаємопов'язані між собою;

— процеси виховання й самовиховання, викладання й навчання взаємозалежні;

— у вихованні провідна роль належить діяльності й спілкуванню;

— у виховному процесі необхідно враховувати вікові та індивідуальні особливості вихованців;

— колектив і особистість у виховному процесі взаємозалежні;

— завдання, зміст, форми й методи у виховному процесі взаємопов'язані.

Принципи виховання

Принцип — це керівне положення, основна вимога до діяльності й поведінки. *Принципи виховання* — це система основних вимог, що

визначають зміст, організацію й методи виховного процесу. Принципи виховання впливають із закономірностей виховання.

Розглянемо основні принципи виховання.

Принцип цілеспрямованості — уся виховна робота підпорядковується загальній меті та ідеалам виховання в українському суспільстві, які зрозумілі й сприймаються як педагогами, так і вихованцями; у роботі відсутня стихійність, вона конкретна, перспективна.

Принцип виховання особистості в колективі — тільки в колективі завдяки спілкуванню індивід стає особистістю. Згуртований, діяльний колектив сприяє формуванню у вихованців моральних і духовних якостей, а також створює умови для якнайповнішої реалізації їх можливостей і здібностей.

Принцип систематичності й послідовності у вихованні — сформувати у вихованців світогляд, переконання, ідеали, інтереси, морально-вольові та інші якості неможливо, якщо виховний процес буде епізодичним, а не системним. Ефективність виховного процесу залежить від безперервності й послідовності педагогічного впливу на вихованців.

Повага до особистості дитини у поєднанні з розумною вимогливістю до неї — головний принцип гуманістичної педагогіки. Він передбачає встановлення доброзичливих, поважних відносин між педагогом і вихованцем. Свідченням поваги до особистості школяра є також розумна вимогливість до нього, що виключає ви-

користання будь-яких виховних засобів, які принижують гідність учня. Повага й вимогливість — дві взаємозалежні категорії.

Принцип опори на позитивні сторони особистості — педагог повинен бачити у вихованцеві не тільки негативні, а значно більше — позитивні якості, сторони і, розвиваючи їх, переборювати негативні.

Принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей вбачає знання й урахування педагогом особливостей фізичного розвитку, темпераменту, рис характеру, інтересів та інших якостей кожного вихованця.

Принцип поєднання педагогічного керівництва з ініціативою й самодіяльністю учнів означає, що вихованці беруть безпосередню участь у плануванні й організації заходів у школі, класі, в контролі за їх виконанням і оцінюванні досягнутих результатів.

Принцип комплексного підходу до виховання — це всебічне охоплення, гармонійний розвиток усіх сторін особистості школяра: розумової, фізичної, моральної, трудової, естетичної.

Принципи, на які спирається процес виховання, становлять систему. До цієї системи включають і такі принципи, як народність, гуманізація, демократизація, етнізація, культуровідповідність тощо.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВИХОВАННЯ

У виховному процесі виділяють такі основні напрями виховання: розумове, моральне, трудове, естетичне, фізичне, екологічне.

Розумове виховання

Розумове виховання — цілеспрямований, організований процес розвитку розумових сил і мислення учнів, що сприяє розвитку культури розумової праці.

Основні *завдання* розумового виховання:

— дбати про те, щоб учні набули загальних і професійних знань, які відповідають рівню досягнень сучасної науки;

— розвивати мислення загалом і його різновиди;

— формувати культуру розумової праці;

— формувати основи наукового світогляду;

— розвивати пізнавальні інтереси і потреби.

Загальні і професійні знання учні одержують у процесі вивчення шкільних дисциплін у навчальний та позанавчальний час, під час самостійної роботи. Учні опановують факти, поняття, положення з різних галузей науки, культури й мистецтва.

У процесі навчання і виховання в школярів розвивається загальне мислення і його окремі види: діалектичне, логічне, теоретичне, індук-

тивне й дедуктивне, репродуктивне, технічне та ін.

Формування культури розумової праці спрямоване на формування в учнів інтелектуальних умінь: уміння читати, слухати, писати, працювати з книгою і підручником, усно формулювати й викладати свої думки, а також читати ноти, креслення, слухати музику тощо.

Одним із завдань розумового виховання учнів є формування основ наукового світогляду. *Світогляд* — це система поглядів, понять, переконань (філософських, соціально-політичних, моральних, естетичних) людини, що визначають її ставлення до навколишньої дійсності та її місця в ній. Сучасна українська школа зорієнтована на формування в учнів науково-матеріалістичних поглядів і переконань, що має відбуватися в ході всього навчально-виховного процесу.

Моральне виховання

Моральне виховання — цілеспрямований, організований процес формування моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок моральної поведінки. Основою морального виховання є *етика* — наука про мораль, її природу, структуру, особливості поведінки й розвитку моральних норм, взаємин між людьми в суспільстві.

Мета морального виховання — формування моральної культури особистості.

Завдання морального виховання:

— формувати моральну свідомість (здійснюється шляхом моральної освіти, що дає уявлення про моральні норми, принципи, ідеали; впливає на формування понять, оцінок, суджень і переконань; сприяє моральному самовихованню особистості);

— формувати моральну поведінку (послугування моральними нормами, принципами, правилами поведінки в школі й повсякденному житті);

— виховувати моральні звички: сумлінно виконувати громадські, трудові, сімейні обов'язки; виховувати свідому дисципліну й культуру поведінки: культуру спілкування, культуру зовнішності, культуру мовлення, побутову культуру;

— формувати моральні почуття (емоційне ставлення особистості до різних учинків);

— формувати єдність і взаємозв'язок моральної свідомості й поведінки особистості.

Основними формами морального виховання є спеціальні уроки, етичні бесіди, доповіді, лекції, тематичні вечори, вечорниці, зустрічі свят за народним календарем та ін.

Моральне виховання здійснюється протягом усього життя особистості в різноманітних видах діяльності: навчальній, трудовій, спортивній, суспільно корисній.

Трудове виховання

Трудове виховання — це цілеспрямований процес формування свідомого ставлення до праці, прищеплювання вмінь і навичок активної трудової діяльності.

Основні *завдання* трудового виховання:

— формувати психологічну готовність до праці;

— формувати працьовитість, свідоме, творче й відповідальне ставлення до праці;

— формувати трудові вміння і навички, культуру розумової й фізичної праці;

— готувати учнів до виконання необхідних і доступних видів професійної діяльності;

— готувати до вибору професії.

До трудового виховання входять: навчальна праця, трудове навчання, суспільно корисна праця, праця із самообслуговування.

Навчальна праця. У процесі вивчення різних дисциплін шкільного циклу учні одержують знання з наукових основ найважливіших процесів виробництва, розвитку науки, культури й мистецтва.

Трудове навчання. Його зміст визначений навчальними програмами для кожного класу. Умовно трудове навчання поділяють на три етапи: трудове навчання в початковій, основній і старшій школі.

Суспільно корисна праця. Учні працюють на пришкільних ділянках, під час виробничої

практики, надають допомогу хворим, людям похилого віку, ветеранам війни і праці, займаються з учнями молодших класів тощо.

Праця із самообслуговування. Умовно її поділяють на працю в школі і вдома. Праця із самообслуговування в школі включає підтримку порядку в класах, шкільних майстернях, рекреаціях, на шкільному подвір'ї, а також ремонт столів, стільців, іншого шкільного устаткування. Робота із самообслуговування вдома полягає в прибиранні у власній кімнаті, допомозі батькам у прибиранні квартири, готуванні їжі, допомозі на городі, дачі, догляді за молодшими братами й сестрами та ін.

Трудове виховання здійснюється і в *позакласній* роботі. Основними формами позакласної роботи є різні гуртки, клуби, станції юних техніків і т. д.

Складовою трудового виховання є професійна орієнтація школярів.

Професійна орієнтація школярів — це комплекс психолого-педагогічних, медичних та організаційних заходів щодо надання допомоги школярам у виборі професії. Для того, щоб правильно обрати майбутню професію, учень має знати про неї якнайбільше: її престижність, затребуваність, де її можна одержати та ін.

Профорієнтаційна робота в школі включає професійну освіту, професійні консультації, професійну діагностику, професійний відбір і професійну адаптацію.

Професійна освіта — це одержання школярами різнобічних знань про різні професії, їх особливості, потреба в них у певному районі, регіоні.

Професійна консультація спрямована на надання допомоги школяреві в розумінні обраної професії і своїх можливостей щодо оволодіння нею.

Професійна діагностика — система психолого-педагогічних, медичних методів, спрямованих на виявлення особистісних якостей школяра, його відповідності обраній професії.

Професійний відбір — надання безпосередньої допомоги учням у виборі професії відповідно до їх інтересів, потреб і можливостей.

Професійна адаптація передбачає показ раціональних прийомів і методів роботи, створення сприятливого мікроклімату на робочому місці тощо.

У процесі роботи до професійної орієнтації слід підходити творчо, враховувати інтереси, потреби, індивідуальні здібності й можливості школярів.

Естетичне виховання

Естетичне виховання — цілеспрямований, організований процес формування естетичних понять, оцінок, суджень, смаків, здатностей сприймати й творити життя за законами краси.

Мета естетичного виховання — формувати естетичну культуру особистості.

Основні завдання естетичного виховання:

- оволодіти естетичними знаннями;
- формувати й розвивати естетичне сприйняття;
- формувати естетичні погляди і смаки;
- розвивати творчі здібності, художньо-естетичні вміння;
- формувати естетичне ставлення до навколишньої дійсності (природи, праці, людських відносин);
- формувати готовність творити і вносити прекрасне в життя;
- розвивати емоційну сферу.

Основні засоби естетичного виховання: природа, праця, мистецтво, література, музика, кіно.

Природа. Впливає на розвиток естетичних почуттів. Багатство природи, її краса, досконалість і гармонія форм сприяють вихованню у школярів почуття прекрасного, піднесеного, потреби дбайливого ставлення до неї.

Праця. Естетичний початок закладений у праці, діяльності людини. Правильно організована праця спричиняє почуття задоволення, піднесення, облагороджує, приносить естетичну насолоду. Гармонія фізичних рухів породжує внутрішню духовну красу.

Чимало естетичних вражень дає *навчальна праця*. Логіка доказу теореми, гарне словосполучення тощо викликають у школярів радість пізнання.

Література. Сприяє вихованню художнього смаку, заохочує до естетичної діяльності.

Читання високомистецьких здобутків, декламування віршів, байок впливає на розвиток емоційної сфери учнів, розвиває естетичний смак, збагачує особистий досвід.

Музика. Вивчення основ музичної грамоти, прослуховування музики різних жанрів і стилів, читання музичної літератури, участь у хорі, гра на музичних інструментах забезпечують переживання ліричних почуттів, розвивають музичний слух, пам'ять, почуття ритму, гармонію, співочі навички, художній смак.

Образотворче мистецтво. Вивчення основ образотворчої грамоти, уміння послуговуватися виражальними засобами малюнка, ліплення, живопису, декоративно-ужиткового мистецтва, знання засобів художньої виразності (кольори, лінії, об'єм, пропорції та ін.) розвиває в школяра художнє мислення, творчу уяву, образотворчі здібності.

Кіно-, відео- і телефільми займають важливе місце в естетичному вихованні школярів. Головне — навчити їх правильно дивитися й розуміти фільми, розповісти про роботу сценариста, постановника, режисера і т. д. — тобто йдеться про формування культури сприйняття фільму.

Естетичне виховання здійснюється не тільки в навчальний, а й у позанавчальний час, у сім'ї, у процесі самовиховання.

Фізичне виховання

Фізичне виховання — цілеспрямований, організований процес зміцнення здоров'я, загартовування організму, розвитку рухових умінь і навичок учнів.

Правильно організоване фізичне виховання учнів створює передумови для повноцінної розумової діяльності, підвищує функціональні можливості організму, фізичну працездатність, продуктивність навчальної праці, сприятливо впливає на розвиток інтелектуальних якостей.

Регулярні заняття фізичними вправами впливають на організм школярів, дають змогу розвивати, вдосконалювати й коригувати (виправляти) його.

Розвивальний вплив. Багаторазове повторення фізичних вправ розвиває мускулатуру учнів, силу, витривалість, спритність, кращою стає фігура, зростає рухливість суглобів, підвищуються функціональні можливості організму.

Вдосконалення внаслідок фізичного виховання полягає в досягненні вищого ступеня розвитку рухових якостей учнів: швидкості, сили, витривалості, спритності, гнучкості.

Корекційний вплив полягає в усуненні окремих дефектів організму: плоскостопості, скривлення хребта, сутулості, запалості грудей, вузьких плечей тощо.

Основні завдання фізичного виховання:
— зміцнення здоров'я;

— загартування організму, підвищення його опору простудним захворюванням;

— розвиток рухових якостей (сили, швидкості, витривалості, спритності, гнучкості);

— озброєння знаннями з теорії й методики занять фізичною культурою, спортом, з гігієни;

— формування навичок і звичок, інтересу до регулярних занять фізичними вправами.

Основні *засоби* фізичного виховання — фізичні вправи, до яких відносять гімнастику, ігри, туризм, спорт, природні й гігієнічні фактори.

Форми організації фізичного виховання:

— урок;

— гімнастика перед уроками;

— фізкультпаузи, фізкультхвилини;

— години здоров'я;

— позаурочні заняття в секціях і гуртках;

— спортивні змагання, свята, спартакіади, вечори та ін.

Екологічне виховання

Екологічне виховання — цілеспрямований, організований процес формування у школярів системи наукових знань, поглядів, переконань, що забезпечують формування відповідального ставлення до навколишнього середовища в усіх видах діяльності учнів.

Мета екологічного виховання — сформувати екологічну культуру учнів.

Основні завдання екологічного виховання:

— засвоїти провідні ідеї, поняття і наукові факти, що визначають оптимальний вплив людини на природу;

— розуміти цінність природи як джерела матеріальних і духовних сил суспільства;

— формувати навички і вміння природоохоронної діяльності;

— прищеплювати любов до природи, бажання берегти її;

— організовувати діяльність щодо поліпшення природного середовища, виховувати нетерпиме ставлення до дій людей, що завдають їй шкоди, пропагувати природоохоронні ідеї.

Формування екологічної культури відбувається в навчальний та позанавчальний час. Особлива увага приділяється вивченню різних предметів і встановленню міжпредметних зв'язків. Так, фізика й хімія оперують знаннями про наукові принципи й основи сучасного виробництва, його вплив на навколишнє середовище; історія, природознавство показують неприпустимість варварського ставлення до природи; географія й біологія дають знання про світ рослин, тварин, середовище, в якому вони живуть.

Позакласна робота спрямована на розвиток і поглиблення того матеріалу, що вивчається на уроках. У її основі лежить краєзнавчий принцип вивчення й охорони природи.

Форми екологічного виховання: навчальні екскурсії на природу; обговорення екологічних

проблем; написання і захист доповідей, рефератів; куточки природи в школі; групи швидкої допомоги птахам і звірам у зимовий період; шкільні лісництва; туристсько-краєзнавча робота та ін.

МЕТОДИ ВИХОВАННЯ

Метод у перекладі з грецької означає шлях до чого-небудь, спосіб пізнання, дослідження. **Методи виховання** — це шляхи, способи впливу вихователя на свідомість, волю, почуття, поведінку вихованців з метою розвитку в них заданих якостей.

Приєм виховання — частина загального методу, віддалений вплив, конкретне поліпшення, необхідне для ефективнішого використання того чи іншого методу.

Засоби виховання — це сукупність конкретних предметів і здобутків матеріальної й духовної культури, форми й види різної діяльності, які застосовуються при використанні певного методу.

Знання методів, прийомів і засобів виховання, уміння правильно їх вибирати й використовувати є ознакою високої майстерності педагога.

Класифікація методів виховання. Правильному, усвідомленому вибору методів виховання й найбільш ефективному їх використанню допомагає класифікація методів — система мето-

дів, побудована за певною ознакою. За ознаку можна взяти характер, результат впливу, спрямованість тощо.

Класифікація за *характером* (Н.І. Болдирев, Н.К. Гончаров, Ф.Ф. Корольов та ін.): методи виховання поділяють на переконання, вправу, заохочення й покарання.

Класифікація, запропонована Т.А. Ільїною та І.Т. Огородниковим, містить методи переконання, організації діяльності учнів, стимулювання поведінки школярів.

Класифікація, розроблена І.С. Мар'єнком, включає такі групи методів виховання: пояснювально-репродуктивні, проблемно-ситуаційні, методи приучення й вправи, стимулювання, гальмування й керівництва самовихованням.

Найбільш об'єктивною і сучасною вважається класифікація методів виховання, побудована на основі спрямованості, яку запропонувала Г.І. Щукіна. У ній виділяють три групи методів: 1) формування свідомості особистості; 2) організації діяльності й формування досвіду суспільної поведінки; 3) стимулювання діяльності й поведінки.

Методи формування свідомості особистості

Ця група містить методи словесно-емоційного впливу: розповідь, пояснення, бесіду, диспут, лекцію, приклад.

Розповідь — короткий, послідовний, емоційний виклад фактів, подій в описовій або оповідальній формі, що сприяє розумінню сутності тих або інших моральних цінностей, осмисленню своїх і чужих вчинків, дій, прагненню наслідувати позитивний приклад і нетерпимо ставитися до негативних дій і вчинків героїв розповіді.

Пояснення — доказова форма викладу, яка ґрунтується на використанні логічно пов'язаних умовиводів, що встановлюють основи істинності певного судження.

Бесіда — питально-відповідальний метод обговорення знань, фактів, подій, дій, що мають соціальний, моральний або естетичний зміст тих або інших сторін громадського життя. Сприяє розвитку самостійності, оцінці явищ, вчинків і на цій підставі — формуванню відповідного ставлення до дійсності.

Диспут — метод формування оцінок, суджень, переконань на основі зіткнення різних думок, поглядів. Спрямований на вироблення вмінь: аналізу доводів і аргументів опонента, захисту своїх поглядів, ведення діалогу, творчий пошук і знаходження самостійного рішення.

Лекція — розгорнутий і систематизований виклад сутності того чи іншого питання або проблеми історичного, морального, естетичного чи іншого змісту. Логічним центром лекції є певне теоретичне повідомлення. Конкретні факти є ілюстрацією або початковим, відправним моментом.

Приклад — зразок, ідеал для наслідування в діяльності, поведінці, ставленні до навколишніх людей, дійсності. Прикладом можуть бути батьки, літературні герої, герої кінофільмів, педагоги та ін.

Методи організації діяльності й формування досвіду громадської поведінки

Ця група містить такі методи: приучення, вправи, педагогічну вимогу, доручення, створення виховних ситуацій.

Приучення — планомірне й регулярне виконання певних дій з метою перетворення їх на звичні форми поведінки.

Вправи — багаторазове виконання необхідних дій, доведення їх до автоматизму. Внаслідок виконання вправ у особистості з'являються стійкі якості — навички й звички.

Педагогічна вимога — певне конкретне, реальне завдання, спрямоване на стимулювання або гальмування позитивних чи негативних дій, прояву певних якостей особистості. За формою пред'явлення розрізняють прямі й непрямі вимоги. Пряму вимогу характеризують точність, конкретність, визначеність, зрозуміле формулювання, рішучий тон — це наказ, вказівка тощо. Непряма вимога — це вимога-порада, вимога-натяк, вимога-схвалення, вимога-осуд і т. ін.

Доручення — метод, що має на меті причення до позитивних вчинків, формування суспільної активності (виготовлення іграшок для молодших, ремонт столів, парт, висадка дерев та ін.).

Виховні ситуації — спеціально створені педагогічні умови, в яких організовується діяльність і поведінка вихованців. Учень постає перед вибором: як йому вчинити, що сказати, брати чи не брати участь в обговоренні і т. д. Ситуація повинна бути природною і несподіваною.

Методи стимулювання діяльності і поведінки

До цієї групи методів належать змагання, заохочення й покарання.

Змагання — метод, що враховує природну схильність учнів до здорового суперництва й дає можливість швидко засвоювати досвід громадської поведінки, розвивати моральні, фізичні, естетичні та інші якості, розкривати творчі здібності. Змагання можуть бути індивідуальними й колективними, епізодичними і розрахованими на тривалий термін. Під час організації змагання необхідно дотримуватися добровільності, гласності, конкретності показників, порівнянності результатів, залучати учнів до розроблення умов змагання, справедливо підбивати підсумки.

Заохочення — вираження громадської позитивної оцінки діяльності й поведінки окремого

учня або колективу. Його стимуляційна роль полягає в громадському визнанні того способу дії, який обрав та впроваджує в життя школяр. Маючи почуття задоволення, він переживає підйом бадьорості, енергії, упевненості в своїх силах. Види заохочення: схвалення, похвала, подяка, нагородження коштовними подарунками, грамотами тощо.

Покарання — осуд дій і вчинків, що суперечать нормам громадської поведінки з метою їх припинення й невикористання в майбутньому. Види покарання: зауваження, попередження, осуд, обговорення на зборах, стягнення, відсторонення від занять, виключення зі школи тощо.

Умови вибору методів виховання

Як бачимо, в педагогічній теорії й практиці існує велика кількість методів виховання. Варто пам'ятати, що немає поганих або гарних методів. Вибрати оптимальний метод виховання означає знайти найбільш вигідний шлях, завдяки якому можна швидко і з розумними затратами часу, енергії, засобів досягти поставленої мети.

Відбір методів залежить від низки умов (причин, факторів), серед яких виділяють такі (І.П. Підласий).

Мета і завдання виховання. Мета визначає методи — яка мета, такими повинні бути й методи її досягнення.

Зміст виховання. Ті самі завдання можуть бути наповнені різним змістом. Тому важливо правильно узгодити методи не за змістом взагалі, а за конкретним змістом.

Вікові особливості дітей. Ті самі завдання вирішуються різними методами залежно від віку вихованців.

Індивідуальні особливості вихованців. Загальні методи й загальні програми — лише канва виховного впливу, необхідне їх індивідуальне й особисте коригування.

Умови виховання: матеріальні, психофізіологічні, санітарно-гігієнічні, мікроклімат у колективі, стиль педагогічного керівництва та ін.

Засоби виховання: наочність, твори мистецтва, різні види діяльності, педагогічна техніка тощо.

Рівень педагогічної кваліфікації. Вихователь вибирає тільки ті методи, з якими обізнаний, якими володіє.

Термін виховання. Залежно від кількості часу, наявного в розпорядженні вихователя для досягнення поставленої мети, він вибирає "сильнодійні" або щадні методи.

Очікувані наслідки. Для цього необхідно передбачати, до яких результатів приведе застосування методу.

Форми виховної роботи

Значна частина виховної роботи з учнями проводиться в позанавчальний час. Цю роботу називають позакласною й позашкільною.

Позакласна робота — освітня й виховна діяльність учителів і вихователів у позанавчальний час, спрямована на задоволення інтересів і потреб учнів. До неї відносять: класні години, бесіди, виставки, змагання, олімпіади, конкурси, конференції, колективні творчі справи і т. ін.

Позашкільна робота — освітньо-виховна діяльність позашкільних закладів освіти, що сприяє виявленню й розвитку творчих здібностей дітей і підлітків, одержанню ними додаткової освіти, вибору професії. Вона проходить у дитячо-юнацьких театрах, кінотеатрах, флотиліях, школах мистецтв, будинках і палацах дитячої творчості, станціях юних техніків тощо.

Завдання позакласної й позашкільної виховної роботи: розширювати й поглиблювати знання, отримані на уроках; формувати науковий світогляд, вміння і навички самоосвіти; розвивати інтерес до різних галузей науки, техніки, спорту, мистецтва; розширювати світогляд; організовувати вільний час.

Принципи організації позакласної й позашкільної виховної роботи (М.М. Фіцула): добровільність участі; громадська спрямованість діяльності; розвиток ініціативи й самодіяль-

ності, винахідливості, дитячої технічної, юнацької художньої творчості; зв'язок з навчальною роботою; використання ігрових форм.

Форми виховної роботи поділяються на масові, групові й індивідуальні. За критерій беруть кількість учасників, задіяних у заході. Індивідуальна форма — це робота з одним вихованцем, групова — від 5—7 до 25—40, масова — кількість вихованців необмежена. Практика показує, що ефективність виховного процесу залежить від форми його організації. Чим більша кількість вихованців бере участь у заході, тим нижча якість виховання. Нині широко використовуються групові форми виховної роботи — вони досить ефективні і не дуже дорогі.

Колектив. Ознаки та функції колективу

Розробленням проблеми колективу займалися багато видатних педагогів: А.С. Макаренко, Н.К. Крупська, С.Т. Шацький, В.О. Сухомлинський, Л.Н. Новикова та ін.

Колектив — це група дітей, об'єднаних загальною метою, що має суспільно значущий зміст, та спільною діяльністю, організованою для її досягнення.

Для дитини колектив є своєрідним середовищем перебування, освоєння й накопичення позитивного соціального досвіду. Спілкування

й діяльність у колективі передбачають активність школяра: уміння висловлювати свою думку, відстоювати її, переконувати інших членів колективу. Активна позиція сприяє формуванню таких соціально значущих якостей, як ініціативність, справедливість, громадянськість і гуманізм, а також особистісних характеристик: самооцінки, самоповаги, рівня прагнень та ін. Трудова, художньо-естетична, спортивно-оздоровча діяльність у колективі забезпечує оволодіння спеціальними знаннями, уміннями й навичками, формуванню морального ставлення до праці, естетичного ставлення до дійсності, емоційному розвитку.

Колективу властиві певні *ознаки*, зокрема: загальна соціально значуща мета; спільна діяльність для досягнення поставленої мети; стосунки колективної залежності; загальний виборний керівний орган; наявність позитивних традицій і захоплюючих перспектив; атмосфера взаємодопомоги, довіри й вимогливості; розвинуті критика й самокритика, свідомі дисципліна, громадська думка. Ці ознаки характерні для розвиненого колективу.

Колектив впливає на особистість у випадку, якщо він є носієм виховних функцій. Виділяють три виховні функції колективу (В.М. Коротов): *організаційну* — дитячий колектив стає суб'єктом керування своєї суспільно корисної діяльності; *виховну* — дитячий колектив стає носієм і пропагандистом певних ідейно-моральних переконань; *стимуляційну* — колектив

сприяє формуванню морально-ціннісних стимулів усіх суспільно корисних справ, регулює поведінку своїх членів, їхні взаємини.

Структура колективу

У педагогіці виділяють кілька типів колективів: учнівський, об'єднання за інтересами, самодіяльні (хор, ансамблі, гуртки), громади (спортивні та ін.), тимчасові колективи тощо. Їх діяльність спрямована на формування й становлення всебічно розвиненої особистості школяра.

Структура учнівського колективу включає загальношкільний колектив, класний (первинний) колектив і мікрогрупи.

Загальношкільний колектив поєднує всіх учнів і працівників школи. Вважається, що оптимальна кількість учнів у школі становить 400—600 осіб. Основною структурною одиницею загальношкільного колективу є первинний колектив (клас).

У первинному колективі (класі) утворюються найбільш тривалі й стійкі стосунки учнів з учителями, один з одним, іншими класами. Класний колектив є нібито сполучною ланкою між окремим учнем і колективом школи. Діяльність первинного колективу визначається завданнями загальношкільного колективу. Для ефективнішого функціонування колективу в класі вибирається актив, відповідальний

за організацію й проведення різних заходів, і староста. Головний орган колективу — збори вихованців.

Мікрогрупи виникають на основі певного спільного інтересу окремих учнів до чого-небудь. В одних випадках вони мають позитивну спрямованість (колекціонування, спорт, комп'ютери), в іншому — негативну (паління, алкоголь, наркотики). Педагог, використовуючи позитивний вплив колективу, може допомогти учням з асоціальною поведінкою перебороти їхні пороки.

Етапи розвитку колективу

Формування й розвиток колективу — тривалий процес, який проходить ряд етапів (стадій). Уперше ці етапи обґрунтував А.С. Макаренко. В основу виділення етапів він поклав педагогічну вимогу. А.С. Макаренко визначив три етапи (стадії) розвитку колективу.

1-й етап. Становлення колективу. Педагог є організатором, від якого надходять всі вимоги — категоричні, що не терплять заперечень. Етап вважається завершеним, якщо в колективі виділився й запрацював актив, з'явився мажорний стиль і тон, в учнів спостерігається активність і згуртованість.

2-й етап. Педагог пред'являє власні вимоги до колективу й окремих його членів через актив. Він не повинен зловживати прямими вимо-

гами сам. На цьому етапі в силу вступає закон паралельної дії.

3-й етап. Розквіт колективу. На цьому етапі формується громадська думка, за допомогою якої колектив висуває вимоги до кожного свого члена, який намагається їх неухильно виконувати. При цьому окремо взятий учень пред'являє до себе більші вимоги, ніж до товариша.

Розвиток колективу — складний процес, тому між етапами немає чіткого поділу: попередній плавно переходить у наступний.

Умови формування й розвитку колективу

Формування й розвиток колективу залежать від ряду умов, до яких відносять: педагогічну вимогу, громадську думку, постановку перспектив, принцип паралельної дії, наявність традицій та ін.

Система перспективних ліній. За А.С. Макаренком, завтрашня радість є стимулом людського життя. Але цю радість потрібно організувати, перетворити на реальність, мету, перспективу. У своїй роботі А.С. Макаренко розрізняв три види перспектив: близьку, середню, далеку. *Близька* перспектива висувається перед колективом, що перебуває на будь-якій стадії розвитку. Нею може бути екскурсія до музею, відвідання театру, цирку і т. ін. *Середня*

перспектива трохи відсунута в часі й для її досягнення необхідно докласти зусиль. Це можуть бути шкільні свята, вечори, змагання. Середню перспективу краще висувати тоді, коли в класі сформований працездатний актив. *Далека* перспектива — значно відсунута в часі мета, що потребує великих зусиль для її досягнення — успішне завершення навчального року, закінчення школи тощо.

Принцип паралельної дії. Безпосередній вплив педагога на вихованця не завжди дає очікуваний результат. Найчастіше ефективнішим буває опосередкований вплив — через колектив, актив, найближче оточення. Принцип паралельної дії використовується вже на другому етапі розвитку колективу, коли сформований актив. Він не втрачає своєї сили й на наступних етапах.

Ознаки стилю колективу: мажор — постійна бадьорість, готовність вихованців до дії; почуття власної гідності, що впливає з усвідомлення цінності свого колективу, гордості за нього; дружнє єднання його членів; відчуття захищеності кожного члена колективу; активність, що проявляється в готовності до впорядкованої, ділової дії; звичка до гальмування, стриманості в емоціях і словах.

Традиції колективу — це стійкі форми колективного життя, які найбільш яскраво, емоційно й виразно втілюють звичаї, побажання вихованців, розвивають колективні переживання, прикрашають життя. Це можуть бути змагання, дні зустрічей, вечори й ін.

Завдання та функції класного керівника

Класний керівник — це вчитель, що проводить навчально-виховну роботу в довіреному йому класі. Класний керівник призначається директором школи із числа найбільш авторитетних учителів, що мають досвід роботи, високі особистісні й професійні якості.

Посада класного керівника була введена в 1934 р. Обов'язки класного керівника (організація діяльності учнів, координація виховних впливів на учня та ін.) розглядалися як додаткові до основної роботи педагогів.

З появою нових типів навчальних закладів (ліцеїв, гімназій) змінився інститут класного керівництва. Зараз є кілька типів класного керівника: вчитель-предметник, що виконує функції класного керівника; звільнений класний керівник, вихователь; класний наставник; класний куратор. Як правило, вони проводять тільки виховну, дослідницьку, організаційну роботу з учнями та їхніми батьками.

Завдання класного керівника: виховувати в учнів культуру поведінки; формувати високі моральні якості; забезпечувати єдність педагогічних вимог школи та сім'ї; організовувати різнобічну допомогу учням; розвивати пізнавальні інтереси, здібності; виховувати відповідальне ставлення до навчання; турбуватися про зміцнення здоров'я; вести класну документа-

цію; формувати актив класу, організовувати самоврядування; проводити роботу з батьками та ін.

Функції класного керівника. У педагогічній літературі немає єдиної думки про функції, які має виконувати класний керівник. До основних з них відносять: діагностичну, організаторську, виховну, координаційну, стимуляційну, інформаційно-методичну, соціальну.

Діагностична функція пов'язана з вивченням особливостей розвитку й поведінки учнів, рівня їх вихованості.

Організаторська функція полягає в тому, що класний керівник залучає учнів до різноманітних видів діяльності: пізнавальної, спортивної, художньо-творчої та ін.

Виховна функція — класний керівник у процесі роботи з учнями формує в них почуття національної самосвідомості, любові до Батьківщини, науковий світогляд, моральне обличчя, піклується про фізичний розвиток, розширення пізнавальних інтересів і т. ін.

Координаційна функція — класний керівник намагається об'єднати спільні зусилля і вигоди учителів-предметників, батьків, громадських організацій, позашкільних установ, щоб отримати позитивний результат у вихованні учнів.

Стимуляційна функція полягає у своєчасному виявленні класним керівником негативних відхилень у діяльності, поведінці учнів та успішному їх подоланні, а також залученні

школярів до організації й проведення цікавих і корисних справ.

Інформаційно-методична функція — класний керівник надає методичну й практичну допомогу учням, активу класу, батькам.

Соціальна функція — класний керівник виявляє й вивчає фактори, що впливають на розвиток і формування особистості учнів, сприяє нейтралізації впливу негативних факторів та формуванню навичок соціальної поведінки.

Форми роботи класного керівника з учнями

Відповідно до своїх функцій класний керівник вибирає ті або інші форми роботи з учнями. Вони можуть бути індивідуальними, груповими, колективними.

Індивідуальні форми: бесіда, розмова, консультація, обмін думками, роз'яснення, виконання доручення, надання допомоги в конкретній роботі, вирішення завдання, проблеми та ін.

Групові форми: мікрогуртки, мікрогрупи, органи самоврядування, диспути, доповіді і т. д.

Колективні форми: колективні творчі справи, конкурси, вистави, концерти, походи, туристичні зльоти, спортивні змагання, виступи агітбригад тощо.

Вибір класним керівником конкретних форм залежить від його майстерності, творчо-

сті, а також від індивідуальних особливостей учнів, рівня розвитку колективу, конкретної педагогічної ситуації та ін.

Форми роботи класного керівника з батьками

Робота з батьками є невід'ємною частиною роботи класного керівника. Для роботи з батьками класний керівник спирається на батьківський колектив, вищим органом якого є батьківські збори. З найбільш активних і освічених батьків батьківські збори вибирають свій робочий орган — батьківський комітет. Батьківський комітет допомагає класному керівникові в проведенні різноманітної роботи: організації й проведенні свят, змагань, походів і т. ін.

Форми роботи з батьками:

— *батьківські збори*: організаційні, тематичні, збори-диспути, збори-практикуми, підсумкові збори, спрямовані на визначення загальної тактики виховання, батьківську освіту, обмін досвідом виховання;

— *педагогічний лекторій, університет педагогічних знань, зустрічі з учителями, що працюють у класі, пропаганда педагогічної й методичної літератури, індивідуальні й групові консультації* — усе це сприяє підвищенню педагогічної культури батьків, ознайомлює їх із досягненнями психології, педагогіки навчання і виховання, дає сучасні санітарно-гігієніч-

ні, анатомо-фізіологічні й інші знання, необхідні для повноцінного виховання в сім'ї;

— *запрошення до школи*: батьків інформують про успіхи учня, труднощі й невдачі, з'ясовують причини й мотиви послаблення успішності, дисципліни; визначають методи педагогічної допомоги;

— *відвідування батьків удома*: спрямоване на вивчення сім'ї: її устрою, мікроклімату, характеру виховної роботи, наявності робочого місця в дитини, інформування про хід розвитку учня, прийняття спільних рішень, що сприяють успішному навчанню й вихованню дітей та ін.;

— *залучення батьків до організації й проведення регулярних і тимчасових занять із учнями в гуртках, секціях, факультативах, змаганнях, походах та інших заходах.*

Мета, завдання та зміст сімейного виховання

Сім'я — соціальна група, до якої входять мати, батько, їхні діти, а також представники старшого покоління: бабуся, дідусь, інші родичі, що живуть під одним дахом.

Головна функція сім'ї — виховання дітей. Виховання дітей у сім'ї — це процес впливу батьків та інших членів родини на дітей з метою досягнення бажаних результатів.

Виховання дітей у сім'ї — складний і суперечливий процес, на який впливають різні фа-

ктори: матеріально-економічна забезпеченість, соціальний стан, рівень освіти батьків, місце проживання (місто, село), звичаї й традиції в сім'ї, кількість членів сім'ї, ставлення до дітей і багато чого іншого. Найбільший вплив на дітей мають їхні батьки — мати й батько.

Мета виховання в сім'ї — сформувати всебічно гармонійно розвинену особистість і такі її якості, які допоможуть їй гідно перебороти труднощі й перешкоди, що трапляються в житті.

Завдання сімейного виховання: розвивати інтелект і творчі здібності, первинний досвід трудової діяльності, емоційну культуру й фізичне здоров'я дітей, виховувати їх у моральному й естетичному плані. Не менш важливі завдання сім'ї полягають у тому, щоб забезпечити матеріальні можливості й умови для зростання й розвитку дитини, прищеплювати вміння і навички самообслуговування, виховувати повагу до старших, почуття власної гідності, відповідальність за здійснення вчинків, культуру поведінки й спілкування, нетерпимість до прояву брутальності, неуцтва, хамства.

Принципи сімейного виховання (Л.Д. Столяренко, С.І. Самигін):

- гуманність і милосердя до дитини;
- відкритість і довірливість у відносинах з дітьми;
- залучення дітей до життєдіяльності сім'ї як її повноправних учасників;
- оптимістичність взаємин у сім'ї;

— послідовність у своїх вимогах (не вимагати неможливого);

— надання посильної допомоги дитині, готовність відповідати на її питання;

— заборона фізичних покарань.

Зміст виховання в сім'ї визначається метою, поставленою суспільством. Складовими сімейного виховання є моральне, фізичне, естетичне, розумове, трудове, що доповнюється економічним, політичним, екологічним і статевим вихованням.

Моральне виховання. На перше місце тут виступає виховання в дітей таких якостей, як доброта, доброзичливість, відкритість, порядність, справедливість, совісність, гідність, обов'язок, ощадливість, розумні потреби, дисциплінованість, самостійність, відповідальність.

Останніми роками в багатьох сім'ях проповідується релігійне виховання з його культом людського життя і смерті, з повагою до загальнолюдських цінностей, з безліччю таїнств, обрядів і заповідей (не убий, не вкради, будь шанобливим до старшого та ін.). Не має значення, на які основи моральних цінностей спираються батьки і їхні діти — християнську мораль чи загальноетичні вчення. Важливо, щоб їх основою були загальнолюдські цінності.

Фізичне виховання повинне бути в сім'ї на першому місці. Не дарма кажуть: здорова сім'я — здорова нація, суспільство. Пріоритет здоров'я не може бути замінений ні на який інший. Здоровий спосіб життя стає основою фізичного

виховання в сім'ї й передбачає правильну організацію режиму дня, заняття фізичною культурою й спортом, загартовування і т. д.

Розумове виховання спрямоване на збагачення дітей новими знаннями, формування потреби в їх набутті, постійному відновленні. В основі інтелектуального виховання в сім'ї лежить розвиток пізнавальних інтересів, здібностей, задатків дітей, прищеплювання вмінь самостійно одержувати необхідну інформацію.

Естетичне виховання покликане дати дітям уявлення про те прекрасне, що є в житті й мистецтві, сформувати естетичні поняття, смак та ідеали, розвинути творчі задатки й обдарування в галузі мистецтва. Воно охоплює вивчення й залучення дітей до різних жанрів і видів мистецтва — літератури, музики, образотворчого мистецтва, кіно.

Трудове виховання в сім'ї закладає основу майбутнього життя дітей. Прищеплювання їм любові до праці, глибокого розуміння її значущості у створенні матеріального благополуччя кожної людини, навичок із самообслуговування, надання допомоги батькам удома, на дачі, в городі — усе це сприяє формуванню особистості, яка шанобливо ставиться до будь-якого виду праці — розумової чи фізичної.

Реалізація змісту сімейного виховання багато в чому залежить від характеру взаємин, закладених у сім'ї.

Взаємини батьків і дітей у сім'ї

Сучасні сім'ї відрізняються одна від одної матеріальним добробутом, рівнем освіченості, кількістю дітей і т. д. Скільки сімей — стільки й особливостей виховання. Від того, в якій сім'ї живе дитина, залежить спрямованість і зміст її виховання.

Умовно сім'ї можна розділити на два типи: благополучні й неблагополучні. *Благополучна сім'я* — це сім'я, в якій відносини між її членами будуються на основі гуманності, любові, взаємоповаги, взаємодопомоги. До благополучних сімей можна віднести:

— *сім'ї, що поважають дітей*. Дітей у таких сім'ях люблять, шанобливо ставляться до їхньої думки, знають їхні інтереси. Стосунки з дорослими будуються на взаєморозумінні, порядності, відвертості, взаємоповазі. Дитина в такій сім'ї почуває себе рівноправною;

— *чуйні сім'ї*. Зовні відносини між батьками й дітьми благополучні, однак їм бракує теплоти, взаєморозуміння й взаємоповаги. Між батьками й дітьми є певна дистанція. Більшість питань батьки вирішують самі, лише формально цікавлячись думкою дітей. Разом з тим дорослі заглиблюються в усі проблеми й турботи дітей, намагаються надати допомогу в їх розв'язанні. Діти поважають батьків, але їм не вистачає ініціативи;

— *матеріально орієнтовані сім'ї* — це сім'ї, де головне — достаток. Діти з раннього віку ви-

ховуються прагматиками, що вміють у всьому вбачати свою вигоду. Навіть навчання підпорядковане одній меті — вступити до престижного ВНЗ. Духовний світ батьків і дітей бідний. Найчастіше батьки зайняті здобуванням грошей, часу на спілкування з дітьми в них не вистачає. Брак спілкування, уваги, а іноді й поваги викликає в дітей почуття самотності й образи. Разом з тим, розуміючи, що батьки в цілому бажають їм найкращого, по-своєму піклуються про них, люблять, діти намагаються відповідати їм тим самим.

Неблагополучна сім'я — це сім'я, що з певних причин втратила виховні можливості й характеризується антипедагогічними, аморальними умовами виховання дітей. До неблагополучних сімей відносять:

— *неповні сім'ї*. Як правило, дітей у такій сім'ї виховує мати. Зайнята зароблянням грошей, вона не може приділити дітям достатньої уваги, тому вони найчастіше залишені на самоті. Відсутність другого з батьків (частіше — чоловіка) позбавляє дитину, особливо хлопчика, повноцінного виховання;

— *ворожі сім'ї*. У таких сім'ях діти — ізгої. Їх не люблять, не поважають, стежать за їхніми вчинками, карають. Спілкування з батьками негативне. Через відсутність взаєморозуміння, нелюбов один до одного в сім'ї часто виникають конфлікти;

— *антисоціальні сім'ї*. Батьки в таких сім'ях, як правило, алкоголіки, наркомани, ве-

дуть аморальний спосіб життя: пиячать, крадуть, загрожують один одному, б'ються. Стосунки між батьками й дітьми найчастіше конфліктні. Аморальний спосіб життя батьків негативно впливає на свідомість і поведінку дітей;

— *сім'ї соціального ризику*. До них відносяться незахищені сім'ї, що потребують підтримки й допомоги суспільства, держави. Це багатодітні, малозабезпечені сім'ї, з дітьми-інвалідами, батьками-інвалідами. З певних причин вони не можуть повноцінно займатися вихованням дітей.

Причини неправильного виховання в сім'ї

У сучасній сім'ї усе помітніше спостерігається криза. Науковці констатують, що нинішні молоді батьки не вміють виховувати власних дітей, а іноді усуваються від цього процесу. Причин цьому багато.

Перша. Низький матеріально-економічний рівень більшості сімей. В існуючих умовах батьки значну частину часу витрачають на здобування засобів до існування; серед населення великий рівень безробіття; низька заробітна плата. Ці й інші причини не сприяють створенню придатних умов для спілкування в сім'ї, бажанню займатися вихованням дітей.

Друга. Низька педагогічна культура батьків. Навіть маючи високий рівень освіти, біль-

шість матерів і батьків мають слабокє уявлення про виховання дітей.

Третя. Зменшення чисельності сім'ї. Якщо раніше молодим батькам допомагали старші, то в наш час таке спостерігається рідко. Молоді сім'ї намагаються прожити окремо, без батьків. Дітям не вистачає пещення й ніжності бабусі й дідуса; молодим батькам — поради, підказки старших.

Четверта. Внаслідок урбанізації суспільства підсилулася анонімність поведінки дітей. Якщо раніше в селі всі знали, чия це дитина, як вона поводитьсь, то в місті, особливо великому, дитині дуже легко "загубитися", а батькам набагато складніше дізнатися про коло її спілкування, поведінку.

П'ята. Високий відсоток розлучень. Наслідок цього — неповні сім'ї, де весь тягар і виховання, і матеріального забезпечення лягає на плечі одного з батьків (найчастіше матері).

Шоста. Збільшення розриву між сім'єю й школою. З ряду причин знизилася роль школи в наданні допомоги батькам у педагогічній освіті й безпосередньому вихованні дітей. Та й самі батьки не поспішають іти за порадою до вчителя, класного керівника.

Сьома. Підвищується рівень психологічної експлуатації. Нерідко хтось із членів сім'ї (частіше — дорослі) дозволяє собі емоційно розрядитися, переносячи на когось (дітей і інших членів сім'ї) злість і агресію, яка виникла на роботі або в транспорті.

Існують і інші причини, наприклад, авторитет батьків. Авторитет і особистий приклад батьків взаємозалежні й проявляються насамперед у повазі до дітей. Реальний авторитет, створений на правильній моральній основі, є для дітей джерелом упевненості, принциповості, чесності. Авторитет же, побудований на помилкових моральних положеннях і фальшивій основі, швидко руйнується й негативно впливає на виховання дітей у сім'ї.

А.С. Макаренко виділяє ряд помилкових батьківських авторитетів:

— “авторитет придушення” — вимагає сліпого несвідомого підпорядкування дітей. Діти ростуть заляканими, побоюються батьків і в той же час стають брехливими, жорстокими, агресивними;

— “авторитет відстані” — батьки, частіше чоловік, намагаються бути “подалі” від дітей, рідше бачитися з ними, а розмовляти тільки холодним, начальницьким тоном;

— “авторитет чванства” — батьки всіляко звеличують свої “виняткові” здібності, одночасно не скупляться на негативні характеристики своїх колег і сусідів;

— “авторитет педантизму” — батьки надають повсякденну, бюрократичну увагу дітям, фіксуючи кожний їхній крок, за найменшу провину обов'язково карають;

— “авторитет резонерства” — батьки (а особливо бабусі й дідусі) звалюють на дітей необґрунтовані повчання, які зрештою так набридають дітям, що вони на них не реагують;

— “авторитет любові” — батьки, особливо матері й бабусі, безупинно говорять дітям ніжні слова, обсипають їх поцілунками й пещеннями, що сприяє розвитку егоїзму;

— “авторитет доброти” — батьки поступливі, м’які, добрі до дітей, в усьому намагаються погоджуватися з ними й усе прощати;

— “авторитет дружби” — звичайно помилкової, при якій між батьками й дітьми встановлюється дружба до безмежжя. Діти в таких випадках ставляться до батьків як до своїх товаришів-однолітків і навіть можуть називати їх тільки на імена;

— “авторитет підкупу” — батьки намагаються за все гарне, що роблять діти, робити їм подарунки, давати гроші. Поступово діти привчаються все робити тільки за плату.

Методи виховання в сім’ї

Методи виховання дітей у сім’ї — це способи (шляхи), за допомогою яких батьки впливають на свідомість і поведінку дітей.

До методів виховання в сім’ї відносять переконання (пояснення, навіювання, пораду), особистий приклад, заохочення (похвалу, подарунки), покарання (відмову від дружби, позбавлення задоволень, тілесні покарання), виховні ситуації.

Засоби вирішення виховних завдань у сім’ї дуже різноманітні: батьківський авторитет, до-

машній побут, духовний і моральний клімат сім'ї, праця, навчання, національні звичаї і традиції, громадська думка, засоби масової інформації, заняття фізичною культурою й спортом, свята і т. ін.

Вирішальний вплив на вибір методів, засобів і форм виховання в сім'ї чинить *педагогічна культура* батьків. Давно помічено, що в сім'ях інтелігенції, батьків з високим рівнем освіти діти завжди краще виховані.

Не менш важливий *особистий досвід* батьків, їх *авторитет*, *особливості стосунків у сім'ї*. Якщо вони тісні й дружні, тоді найчастіше використовується метод заохочення (похвала, схвалення, подяка), а якщо холодні, відчужені, то переважають строгість і покарання.

Відбір методів виховання залежить від *виховних пріоритетів батьків*: яких дітей вони хочуть виховати — слухняних, тих, що беззаперечно виконують усі розпорядження, чи саможестійно мислячих, ініціативних.

Вибір методів залежить і від того, наскільки батьки *знають* своїх дітей: їх інтереси, коло спілкування, схильності, захоплення, позитивні й негативні якості тощо.

Спільна виховна робота школи й громадськості

Останнім часом різко зменшилися контакти з підприємствами, установами, фабриками, які здійснювали шефство над школами. Це стосу-

ється не тільки надання матеріальної допомоги, а й зв'язку виробничих колективів з колективами шкіл.

Однак є підприємства, які надають не тільки спонсорську допомогу, а й беруть участь у виховному процесі: їх працівники керують гуртками за інтересами, організують екскурсії на підприємства, допомагають у проведенні профорієнтаційної роботи, організації виробничої практики і т. д. Школа, у свою чергу, допомагає підприємству в підготовці й проведенні свят, концертів художньої самодіяльності, підвищенні педагогічної культури працівників підприємства (проведення педагогічних десантів, батьківських рингів, клубів, шкіл та ін.).

Шкільні колективи контактують з представниками органів міліції, юстиції, народними депутатами, установами додаткової освіти (музеями, театрами, бібліотеками і т. ін.).

Зустрічі з представниками органів міліції (особливо з представниками в справах неповнолітніх) сприяють запобіганню правопорушень серед підлітків, виявленню їх причин і умов. Лекції, бесіди з працівниками ДАІ вчать дітей дотримуватися правил дорожнього руху, виховують дисциплінованість, організованість, формують правослужняну особистість.

Зустрічі з працівниками медичних установ дають учням знання про різні захворювання та запобігання їм.

Народні депутати допомагають школярам розібратися в політичних рухах, програмах різних партій.

У театрах, бібліотеках, кінотеатрах та інших установах культури створюються гуртки, студії, хорові колективи, в яких беруть участь не тільки діти, а й їхні батьки. Спонсорство і добродійність, що проявляють установи культури й інші організації щодо виховання, полягає в організації свят, екскурсій, змагань, безкоштовного відвідування театру, цирку, виставок, концертів.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЮ ШКОЛОЮ

Принципи управління освітою

Управління навчально-виховними установами в Україні здійснюється на основі положень Конституції України, Закону “Про освіту”, Закону “Про загальну середню освіту”, а також принципів управління системою освіти, до яких відносять:

— *принцип державності* — діяльність усіх загальноосвітніх навчально-виховних закладів спрямована на утвердження й розвиток державності України, піднесення рівня їх діяльності, авторитету до світових стандартів;

— *принцип науковості* — організація навчально-виховного процесу в закладах освіти ґрунтується на останніх досягненнях педагогіки, психології, фізіології, гігієни, методики й

технології навчання, виховання та інших наук, що дають можливість здійснювати цей процес на науковій основі;

— *принцип демократизації* — при вирішенні будь-яких питань або проблем керівник школи враховує інтереси, побажання, думки всіх членів педагогічного колективу, батьків, громадськості, учнів; регулярно звітує перед колективом школи про свою роботу;

— *принцип гуманізації* — найвищою цінністю у світі є людина, тому в загальноосвітніх закладах необхідно створити оптимальні умови для повноцінної й різнобічної діяльності всіх членів колективу, що ґрунтується на повазі до кожної особистості;

— *принцип компетентності* — усі працівники школи повинні мати широкий світогляд, бути ерудованими, мати високий рівень науково-педагогічної підготовки, бути професіоналами;

— *принцип перспективності* — передбачає прогнозування діяльності школи не тільки на навчальний рік, але й на увесь термін навчання учнів у школі;

— *принцип ініціативи й активності* — під час організації освітньо-виховної роботи керівництво школи проявляє постійну ініціативу й активність, створює умови для творчих пошуків усіх педагогів;

— *принцип поєднання колегіальності з персональною відповідальністю* — керівник навчально-виховного закладу несе персональну

відповідальність перед вищими органами освіти, державою, суспільством, законом за стан справ у керованому ним закладі; керівник має право в межах закону приймати самостійні рішення й вимагати їх виконання всіма працівниками установи; він координує свою діяльність із колегіальними органами — радою школи, педагогічною радою — і відповідає за реалізацію рішень цих органів.

Внутрішньошкільне управління

Однією з особливостей сучасного стану системи управління освітою є перехід від державного до державно-громадського управління. Це відбито в структурі управлінських органів.

Вищим органом громадського самоврядування в середній загальноосвітній школі є *загальні збори (конференція)* колективу. Делегати конференції вибираються з працівників школи, учнів 2—3-го ступенів навчання, батьків і представників громадськості в однаковій кількості від кожної категорії. Загальні збори (конференція) збираються не рідше, ніж один раз на рік. Вони вирішують такі питання: вибирають раду школи, заслуховують звіти директора школи й голови ради школи, затверджують основні напрями роботи школи і т. ін.

Рада школи є вищим виконавчим органом громадського самоврядування в період між роботою загальних зборів (конференцій). До її

складу пропорційно входять педагоги, учні 2—3-го ступенів навчання, батьки й представники громадськості, яких обирали відкритим або таємним голосуванням на загальних зборах (конференції). Рада школи збирається 4—5 разів на рік для вирішення таких проблем: затвердження режиму роботи школи, річного плану, встановлення зв'язків з різними громадами, організаціями і т. д.

Педагогічна рада — постійно діючий колективний орган, до якого входять педагоги школи. Її очолює директор школи. Збирається 4—5 разів на рік, вирішує найважливіші поточні питання: удосконалення навчально-виховного процесу, методична робота, підвищення кваліфікації вчителів, перехід учнів до наступного класу тощо.

Наради при директорі — періодичність визначається самим директором. На них розглядаються питання, пов'язані з організацією навчально-виховного процесу й ті, що потребують термінового розв'язання.

Наради при заступниках директора — періодичність проведення встановлюється планом роботи школи; розглядаються питання, що входять до їхньої компетенції.

Управління навчально-виховним закладом (школою) здійснюють директор і його заступники з навчально-виховної, виховної, наукової, господарської, комерційної роботи, соціально-педагогічної реабілітації.

Функціональні обов'язки директора школи: забезпечує реалізацію державної освітньої по-

літики; планує й організовує навчально-виховний процес; здійснює контроль за його ходом і результатами; відповідає за якість і ефективність роботи педагогічного колективу; створює умови для організації позакласної й позашкільної роботи; підбирає заступників директора, визначає їхні функціональні обов'язки; відбирає і розміщує педагогічні кадри; призначає класних керівників; затверджує правила внутрішнього розпорядку; розпоряджається шкільними засобами; створює умови для творчого зростання педагогічних працівників школи; відповідає за свою діяльність перед педагогічними працівниками школи, батьками, учнями, місцевими органами управління освіти.

Функціональні обов'язки заступника директора з навчально-виховної роботи: організовує й контролює педагогічний процес; стежить за виконанням навчальних планів і програм, якістю знань учнів та їх поведінкою; складає розклад уроків і графіки факультативних занять, гуртків, контрольних, лабораторних робіт; керує методичною роботою педагогів; надає допомогу у впровадженні педагогічних інновацій.

Функціональні обов'язки другого заступника директора з навчально-виховної роботи: керує навчально-виховною роботою в початкових класах; відповідає за методичну роботу вчителів початкової школи; контролює роботу груп продовженого дня.

Функціональні обов'язки заступника директора з виховної роботи: організовує позакласну виховну роботу, дозвілля учнів; надає

допомогу класним керівникам у вдосконаленні змісту, форм і методів позакласної роботи; встановлює зв'язки з позашкільними закладами: клубами, палацами й будинками дитячої творчості, спортивними школами; організовує роботу за місцем проживання.

Функціональні обов'язки заступника директора з наукової роботи: встановлює контакти з науковими закладами (НДІ, ВНЗ), вченими з метою організації й проведення наукових досліджень, залучення їх до роботи в школі; залучає до науково-дослідної діяльності вчителів; надає допомогу в реалізації інноваційних програм.

Функціональні обов'язки заступника директора з комерційної діяльності: встановлює зв'язки із шефами, спонсорами, шукає джерела позабюджетного фінансування школи.

Функціональні обов'язки заступника директора із соціально-педагогічної реабілітації: організовує, контролює й аналізує роботу класів вирівнювання; проводить роботу з педагогічної корекції, адаптації вчителів та учнів у навчально-виховному процесі школи.

Планування роботи школи

У практиці роботи загальноосвітніх навчальних закладів склалася така система планів: перспективний, річний, потоковий (поточний). Під час їх складання враховуються певні

принципи й вимоги: науковість, реальність, систематичність, соціальна детермінація, чіткість, цілеспрямованість, перспективність, комплексність, об'єктивність.

Допускається значна варіативність змісту й форм усіх видів планів.

Перспективний план розроблюється на підставі аналізу роботи школи на наступні роки з визначенням головних напрямів і завдань на новий період (звичайно, на 5 років). Структура плану довільна й може включати такі напрями: завдання школи на планований термін; перспективи вдосконалювання навчально-виховного процесу; впровадження педагогічних інновацій; розвиток матеріальної бази; поліпшення навчально-виховного оснащення і т. ін.

Річний план розроблюється на підставі перспективного й охоплює термін роботи школи на весь навчальний рік. У ньому можуть бути такі розділи:

1. Аналіз роботи школи за минулий рік, завдання на новий навчальний рік.

2. Робота колективу школи із виконання Закону України "Про освіту".

3. Діяльність колективу школи щодо підвищення якості навчально-виховного процесу.

4. Робота з педагогічним колективом з підвищення його професійної кваліфікації.

5. Педагогічний контроль за навчально-виховним процесом.

6. Спільна робота школи, сім'ї й громадськості, спрямована на виховання учнів.

7. Зміцнення навчально-матеріальної бази.

8. Організаційно-педагогічні заходи.

Поточний план складається на чверть (семестр) і містить: розклад уроків, спортивних секцій, гуртків; календарні й поурочні плани вчителів, класних керівників; плани роботи директора і його заступників, бібліотеки, батьківського комітету, педагогічної ради; різні форми методичної роботи; дні проведення шкільних вечорів, змагань, виставок, олімпіад та ін.

Внутрішньошкільний контроль

Внутрішньошкільний контроль спрямований на перевірку адміністрацією школи роботи педагогічного колективу або окремого вчителя з метою визначення рівня відповідності реального стану навчально-виховного процесу вимогам державного стандарту.

Ефективність проведення внутрішньошкільного контролю підвищується, якщо враховуються вимоги систематичності, об'єктивності, дієвості, компетенції, гуманізації й індивідуалізації.

Вимога систематичності — контроль проводиться регулярно, в школі створено систему контролю.

Вимога об'єктивності — контроль проводиться згідно з вимогами державних стандартів і освітніх програм на основі вироблених та погоджених критеріїв.

Вимога дієвості — результати проведеного контролю мають привести до усунення виявлених недоліків.

Вимога компетенції — перевіряючий повинен знати предмет контролю, володіти методикою контролю, уміти бачити переваги й недоліки в роботі.

Вимога гуманності — між перевіряючим і тим, кого контролюють, мають бути стосунки взаєморозуміння, взаємодопомоги й співробітництва.

Вимога індивідуалізації — при доборі форм і методів контролю необхідно враховувати індивідуальні особливості педагога (темперамент, тип мислення та ін.).

Змістом внутрішньошкільного контролю є цілісний педагогічний процес. Тому він повинен бути спрямований на виконання організаційно-педагогічних питань загального навчання, якість і хід виконання освітніх програм і державних освітніх стандартів, якість знань, умінь і навичок учнів, рівень вихованості учнів, стан викладання навчальних дисциплін, рівень і якість організації позаурочної виховної роботи тощо.

Виділяють два види контролю: тематичний і фронтальний.

Тематичний контроль спрямований на поглиблене вивчення конкретного питання в системі діяльності педагогічного колективу, групи вчителів або окремого вчителя.

Фронтальний контроль спрямований на всебічне вивчення діяльності педагогічного ко-

лективу, методичного об'єднання або окремого вчителя.

У практиці роботи школи використовують такі форми контролю: персональний, класно-узагальнювальний, тематично-узагальнювальний, комплексно-узагальнювальний.

Персональний контроль здійснюється за діяльністю окремого вчителя, класного керівника, вихователя.

Класно-узагальнювальний контроль спрямований на вивчення факторів, що впливають на формування класного колективу. Перевіряють систему роботи вчителів, які працюють в одному класі: як ведеться робота з розвитку пізнавальних інтересів і потреб учнів, індивідуалізації й диференціації навчання, організації навчально-пізнавальної, трудової, художньо-естетичної та інших видів діяльності, яка динаміка успішності, вихованості і т. д.

Предметно-узагальнювальний контроль застосовується у випадках, коли вивчається стан і якість викладання окремого предмета в одному класі або в паралелі класів чи в цілому в школі.

Тематично-узагальнювальний контроль проводиться під час вивчення роботи різних учителів у різних класах, але за окремими напрямками навчально-виховної роботи (розвиток пізнавальних інтересів, формування позитивного ставлення до навчання та ін.).

Комплексно-узагальнювальний контроль спрямований на одержання інформації про ор-

ганізацію вивчення кількох навчальних предметів в одному або кількох класах.

Основні *методи внутрішньошкільного контролю*: вивчення шкільної документації, спостереження за діяльністю педагогів, бесіди, анкетування, вивчення передового педагогічного досвіду, хронометрування та ін.

Методична робота в школі

Професійна підготовка вчителя не припиняється після закінчення навчального закладу, вона триває протягом усього періоду його роботи в школі. Однією з форм підвищення професійної підготовки вчителя є методична робота.

Методична робота — це спеціально організована діяльність педагогічного колективу, спрямована на підвищення рівня професійної майстерності педагога.

У сучасній школі в системі методичної роботи вирішують такі завдання (Н.Є. Мойсеюк):

— поглиблення філософсько-педагогічних знань, що сприяють побудові й відновленню української загальноосвітньої школи;

— підвищення рівня теоретичної (предметної) і психолого-педагогічної підготовки;

— організація роботи з вивчення нових освітніх програм, навчальних планів, освітніх державних стандартів;

— систематичне вивчення, узагальнення й поширення передового педагогічного досвіду,

впровадження досягнень педагогічної науки в практику;

— оволодіння новими педагогічними технологіями, формами й методами навчання й виховання;

— підвищення загального рівня професійно-педагогічної культури, надання допомоги в розвитку якостей і особливостей особистості, необхідних сучасному педагогові.

Під час організації методичної роботи використовуються принципи індивідуалізації й диференціації, тобто враховуються життєві й професійні установки, ціннісні орієнтації, досвід і рівень професіоналізму вчителів. Від цього залежить вибір педагогами форм методичної роботи, в яких вони будуть брати участь.

Методична робота в школі проводиться в індивідуальній, колективній та масовій формах, які взаємодіють і доповнюють одна одну.

Самоосвіта — одна з найважливіших форм методичної роботи. Вона охоплює широке коло питань, але насамперед повинна бути спрямована на вивчення тих проблем, тем або предметів, які не вивчалися або вивчалися недостатньо у ВНЗ, вони актуальні для сучасної школи. Це можуть бути питання навчання й виховання в школах нового типу (ліцеї, гімназії, коледжі); різні види навчання (модульне, задачне, розвивальне та ін.); індивідуалізація й диференціація навчання тощо. Самоосвіта передбачає вивчення політичної, психолого-педагогічної, методичної, наукової літератури, участь у різних

методичних об'єднаннях, семінарах, конференціях, педагогічних читаннях і т. д. Через самоосвіту в педагогів підвищується якість викладання предмета, виховної роботи; підвищується рівень знань, вихованості й розвитку учнів.

До групових і масових форм методичної роботи в школі належать методичні ради, методичні об'єднання, єдиний методичний день, методичні семінари-практикуми, школи передового досвіду, школи молодого вчителя, проблемні (інноваційні) групи, науково-педагогічні конференції та ін.

Методична рада поєднує найбільш досвідчених учителів, керівників методичних формувань. Її *головна мета* — підвищити науково-методичний рівень діяльності кожного вчителя. Розглядає питання організації вдосконалення педагогічної кваліфікації вчителів; розглядає й вибирає варіанти змісту освіти (навчальні плани, програми, підручники); обговорює програми семінарів, практикумів; розробляє програму методичної роботи в школі. Керує роботою ради заступник директора з навчально-виховної роботи.

Методичні об'єднання включають учителів-предметників природничо-математичного, гуманітарних, художньо-естетичних дисциплін, учителів початкових класів. На них обговорюють питання викладання найбільш важливих та важких розділів і тем програми; організують відкриті уроки, виховні заходи, предметні олімпіади, тижні; організують вивчення,

узагальнення, впровадження передового педагогічного досвіду. Керують методичними об'єднаннями найбільш досвідчені вчителі. Збирається об'єднання два-три рази на семестр.

Єдиний методичний день проводиться два рази на семестр для всіх педагогів школи. Теми методичних днів відомі заздалегідь. Перед проведенням методичного дня випускається тематичний бюлетень, організовуються виставки методичних розробок, творчих робіт учителів, новинок психолого-педагогічної літератури, проводяться відкриті уроки з їх наступним обговоренням.

Методичні семінари-практикуми спрямовані на теоретичну й практичну підготовку вчителя. Змістом роботи семінарів стають сучасні педагогічні теорії, інновації, що сприяють самоосвіті педагогів. Практичні заняття проводяться у формі ділових і рольових ігор, різних тренінгів, ігор-практикумів, моделювання й програмування ситуацій, наближених до реальних.

Школа передового досвіду реалізує мету й завдання індивідуального й колективного наставництва. За досвідченим педагогом закріплюється декілька вчителів, що потребують методичної допомоги. Відвідуючи уроки цих учителів, наставник консулює їх із різних питань планування, методики, технології уроку, обговорює теоретичні питання освіти, допомагаючи їм в удосконаленні методичної підготовки.

Школа молодого вчителя вирішує завдання швидкого професійного становлення початків-

ців та молодих учителів. Під керівництвом досвідченого вчителя або одного з керівників школи вони розглядають питання методики проведення уроків, позакласних занять, особливості планування й роботи класного керівника тощо.

Проблемні (інноваційні) групи спрямовують свої зусилля на вивчення, узагальнення й поширення передового досвіду як у своїй школі, так і поза нею. Формуються з досвідчених, ініціативних учителів і працюють у тісному контакті з ученими з педагогічних навчальних закладів, НДІ.

Науково-педагогічні конференції, педагогічні читання, творчі звіти вчителів — це підсумкові форми методичної роботи. Проводяться за підсумками роботи за певний проміжок часу або після завершення якого-небудь етапу роботи. Автори повідомляють про отримані ними результати своїм колегам, які, у свою чергу, мають можливість порівняти їх із результатами своєї роботи, переконатися в ефективності запропонованих методів і прийомів.

СЛОВНИК ПЕДАГОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Загальні основи педагогіки

Виховання: 1) у широкому соціальному розумінні — передача старшим поколінням накопиченого досвіду (знань, умінь, способів мислення, духовної спадщини людства) наступним (молодшим); 2) у широкому педагогічному змісті — спеціально організований процес, спрямований на формування певних якостей особистості, процес керування її розвитком, що проходить через взаємодію вихователя й вихованця.

Гуманізація освіти — одна з основних тенденцій розвитку освіти в сучасному світі. Відображає зростання ролі й значення людських відносин, взаємного розуміння учасниками навчального процесу успішності освіти в цілому.

Гуманістична педагогіка — напрям сучасної теорії й практики виховання, який виник у 50—60-х роках минулого сторіччя в США як педагогічне втілення ідей гуманістичної психології. Головною метою гуманістичної педагогіки є самоактуалізація особистості.

Задатки — анатомо-фізіологічні особливості організму, що становлять основу розвитку здібностей.

Здібності — сукупність природжених і на-дбаних індивідуально-психологічних властивостей людини, які є суб'єктивною умовою успішного виконання певного виду діяльності.

Індивідуальність — своєрідне поєднання індивідуальних властивостей людини, що від-різняють її від інших людей.

Мета виховання — очікувані результати педагогічної діяльності, майбутнє, на досягнення якого спрямоване виховання. Головна мета виховання в сучасній школі — виховання всебічно, гармонійно розвиненої особистості.

Навчання — спеціально організований, цілеспрямований, керований процес взаємодії вчителів і учнів, у ході якого учні під керівництвом учителя опановують знання, уміння й навички, розвивають свої пізнавальні сили й здібності, формують світогляд.

Освіта — процес і результат засвоєння людиною досвіду поколінь у вигляді системи знань, умінь і навичок, оволодіння способами пізнавальної діяльності й формування системи поглядів і переконань, становлення її громадянської позиції.

Особистість — соціальний індивід, суб'єкт суспільних відносин, діяльності й спілкування.

Педагогіка — наука про систематичну, цілеспрямовану, спеціально організовану діяльність щодо формування людини, а також про форми, методи, принципи, зміст виховання, навчання й освіти дітей і дорослих.

Педагогічна технологія — своєрідна конкретизація методики, проект певної педагогічної системи, реалізованої на практиці; закономірна педагогічна діяльність, що реалізує науково обґрунтований проект навчально-виховного процесу, й така, що має вищий рівень ефективності, надійності, гарантованого результату, ніж традиційні методики навчання й виховання.

Педагогічний процес — цілеспрямований процес взаємодії педагогів і учнів, у ході якого відбувається виховання, навчання, формування й розвиток вихованців.

Принципи освіти — вихідні положення, на яких ґрунтується діяльність усієї системи освіти в Україні.

Професіоналізм учителя — наявність у нього професійних знань і вмінь, методики викладання предмета, що забезпечують якісно новий, вищий рівень вирішення складних педагогічних завдань.

Розвиток — процес кількісних і якісних змін в організмі, психіці, інтелектуальній і духовній сфері людини під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих факто-

рів, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання й навчання.

Система освіти — сукупність навчальних і навчально-виховних установ, що забезпечують загальну середню й вищу освіту, одержання спеціальності або кваліфікації, підготовку або перепідготовку кадрів для виробництва, сільського господарства, науки й культури.

Соціалізація — процес входження індивідуума в соціум. Передбачає засвоєння ним певної системи цінностей (норм, правил, знань, уявлень) для функціонування в суспільстві, одержання власного соціального досвіду й активного формування особистості.

Спадковість — властивість біологічних організмів передавати від батьків до дітей певні задатки.

Формування — процес становлення особистості людини як соціальної істоти під впливом соціальних, економічних, психологічних, ідеологічних та інших факторів, а також власної активності.

Теорія навчання

Вид навчання — характеристика систем навчання, що дає уявлення про особливості навчальної діяльності вчителів і учнів, їхню взаємодію, використання форм, методів і засобів навчання. У сучасній дидактиці відомі такі види навчання: пояснювально-ілюстративне, про-

блемне, програмоване, навчання за допомогою комп'ютера, диференційоване, модульне та ін.

Дидактика — частина педагогіки, що розробляє проблеми навчання й освіти, їх мету, зміст, методи, засоби й організаційні форми.

Закономірності навчання — об'єктивні, істотні, стійкі взаємозв'язки між компонентами процесу навчання.

Засоби навчання — матеріали, за допомогою яких учитель здійснює навчальний процес. До них відносять предмети матеріальної й духовної культури, що використовуються при вирішенні педагогічних завдань, а також засоби зорової, слухової наочності.

Зміст освіти — точно визначені обсяги систематизованих знань, умінь і навичок, які є основою всебічного розвитку учнів, формування в них наукового світогляду, стійкої поведінки, пізнавальних інтересів і підготовки до трудової діяльності.

Контроль — виявлення, встановлення й оцінювання знань учнів; визначення обсягу, рівня і якості засвоєння навчального матеріалу, виявлення успіхів у навчанні, прогалин у знаннях, уміннях і навичках школярів з метою внесення необхідних коректив у процес навчання.

Методи навчання — упорядкований спосіб взаємозалежної діяльності вчителів і учнів, спрямований на розв'язання завдань освіти, виховання й розвитку в процесі навчання.

Навчальна програма — документ, що визначає обов'язковий обсяг і зміст знань, умінь і

навичок з кожного предмета; показує зміст окремих розділів і тем з розподілом за роками навчання.

Навчальний план — документ, що встановлює перелік навчальних предметів, які підлягають вивченню в різних типах шкіл, їх розподіл за роками навчання (класами), тижневу й річну кількість годин, що відводяться на вивчення певного предмета.

Оцінка — кількісний і якісний показник результатів навчально-пізнавальної діяльності учнів, виражений у якісній словесній характеристиці або числовому вимірі.

Підручник — книга, в якій розкривається зміст навчального матеріалу з певного предмета відповідно до вимог навчальної програми.

Прийом — частина методу, його елемент, разова дія.

Принципи — основні положення теорії, науки в цілому; основні вимоги, висунуті до чогось.

Принципи навчання — система дидактичних вимог до процесу навчання, виконання яких забезпечує його необхідну ефективність. Принципи навчання впливають із закономірностей.

Розвивальне навчання — група ідей і концепцій навчання й практики освіти, стрижневою ідеєю якої є особистісний розвиток людини. Особистісний розвиток розуміється як розвиток мислення й пам'яті, адаптивних можливостей і якостей, науково-теоретичного мис-

лення, творчих здібностей і т. д. Теорію розвивального навчання розробляли Й.Г. Песталоцці, А. Дистервег, К.Д. Ушинський та інші видатні педагоги. Наукове обґрунтування цієї теорії дав Л. Виготський. Подальший розвиток теорія одержала в працях Л. Занкова, Д. Ельконіна, В. Давидова, Н. Менчинської, І. Якиманської та інших вчених.

Структура процесу навчання — включає компоненти: цільовий, стимуляційно-мотиваційний, змістовий, операційно-діяльнісний, контрольнорегулювальний, оціночно-регулятивний.

Урок — форма організації навчання з постійним складом учнів одного віку, які мають приблизно однаковий рівень підготовки, з використанням різних методів, форм і видів пізнавальної діяльності учнів, обов'язковим відвідуванням усіма учнями. Урок — обмежена в часі частина навчального процесу.

Форма навчання — зовнішня сторона організації навчальної роботи, пов'язана з кількістю тих, кого навчають, часом і місцем навчання, порядком його здійснення.

Форма організації навчання — окрема ланка процесу навчання, обмежена часовими рамками, певний вид занять.

Функції процесу навчання — освітня, виховна й розвивальна.

Теорія виховання

Актив — група учнів, які проявляють ініціативу, розуміють вимоги керівника та допомагають йому в організації діяльності колективу.

Закономірності виховання — стійкі, повторювані й істотні зв'язки у виховному процесі, завдяки реалізації яких досягаються ефективні результати у формуванні й розвитку особистості.

Засіб виховання — сукупність конкретних здобутків матеріальної й духовної культури, форми й різновиди діяльності, що застосовуються під час використання певного методу.

Класний керівник — учитель, якого призначає директор школи з найбільш авторитетних учителів, що має досвід роботи, високі особистісні й професійні якості і який проводить виховну роботу в довіреному йому класі.

Колектив (учнів) — група вихованців, об'єднаних загальною, суспільно значущою метою й спільною діяльністю, організованою для її досягнення.

Методи виховання — шляхи, способи впливу вихователя на свідомість, волю, почуття, поведінку вихованця з метою досягнення в ньому заданих якостей.

Перевиховання — система виховних дій, спрямованих на усунення негативних і розвиток позитивних якостей особистості.

Прийом виховання — частина загального методу, конкретне поліпшення, необхідне для ефективнішого використання певного методу.

Принципи виховання — система основних, керівних положень і вимог, що визначають зміст, організацію й методи виховного процесу.

Процес виховання — спеціально організована, керована й контрольована взаємодія вихователів і вихованців, спрямована на досягнення заданої мети — формування всебічно розвинутої особистості.

Самовиховання — усвідомлена, цілеспрямована діяльність особистості, спрямована на саморозвиток, самоосвіту, удосконалення позитивних і подолання негативних якостей.

Основи управління загальноосвітньою школою

Внутрішньошкільний контроль — систематична, цілеспрямована перевірка адміністрацією школи роботи педагогічного колективу або окремого вчителя з метою виявлення відповідності реального стану навчально-виховного процесу вимогам державного стандарту.

Загальні збори (конференція) — вищий орган громадського самоврядування в загальноосвітньому закладі, що поєднує працівників установи, учнів 2—3-го ступенів навчання, батьків та представників громадськості в однаковій кількості від кожної категорії.

Методична робота — спеціально організована діяльність педагогічного колективу, спрямована на підвищення рівня професійної майстерності педагога.

Педагогічна рада — постійно діючий колективний орган педагогічного колективу загальноосвітнього закладу, що вирішує найважливіші поточні питання організації й удосконалення навчально-виховного процесу.

Педагогічний досвід — система педагогічних знань, умінь і навичок, способів здійснення творчої педагогічної діяльності, емоційно-ціннісних відносин, отриманих у процесі практичної навчально-виховної роботи. Педагогічний досвід може бути масовим і передовим.

Передовий педагогічний досвід — діяльність педагогів, що забезпечує стійку ефективність навчально-виховного процесу шляхом використання оригінальних форм, методів, прийомів, засобів навчання й виховання, нових систем навчання й виховання або вже відомих форм, методів, прийомів і засобів роботи на основі їх удосконалення.

Перспективний план — документ, що визначає головні напрями роботи й завдання загальноосвітнього закладу на найближчі 5—10 років.

Потоковий (поточний) план — документ, що визначає зміст і форми навчально-виховної, методичної, організаційної роботи загальноосвітнього закладу на семестр і конкретний термін її проведення.

Принципи управління — вихідні положення, що визначають основні напрями, форми, методи й засоби керівництва загальноосвітніми навчально-виховними закладами.

Рада школи — вищий виконавчий орган громадського самоврядування в період між роботою загальних зборів (конференцій), що поєднує в однаковій кількості педагогів, учнів 2—3-го ступенів навчання, батьків і представників громадськості, обраних відкритим або таємним голосуванням на загальних зборах (конференції).

Річний план — документ, що визначає зміст і форми навчально-виховної, методичної, організаційної роботи загальноосвітнього закладу на навчальний рік.

ПЕРСОНАЛІЇ

Бондар Віталій Іванович (1938 р. н.) — вчений, педагог, фахівець у галузі дефектології. Визначним науковим доробком В.В. Бондаря і творчого колективу Інституту спеціальної педагогіки стала нова методологія спеціальної освіти. Її обґрунтовано в концепції “Соціальна освіта осіб з особливостями психофізичного розвитку в Україні на найближчі роки та перспективу”, проекті Закону України “Про спеціальну освіту”, “Державному стандарті спеціальної освіти”, Державному стандарті початкової освіти дітей, які потребують корекції психофізичного розвитку, Критеріях оцінювання навчальних досягнень учнів з порушеннями психофізичного розвитку всіх нозологій та реалізовано в навчальних програмах, підручниках для учнів, посібниках і методичних розробках для студентів та педагогічних працівників.

Основні праці: “Психологія формування трудових умінь учащихся”, “Трудовое обучение во вспомогательной школе”, “Трудове виховання учнів допоміжної школи”, “Підготовка учнів допоміжної школи до самостійної трудової діяльності”, “Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці”, “Історія олігофренопедагогіки”.

Ващенко Григорій Григорович (1878—1967) — учений, педагог, психолог. Виховання молоді вбачав у поєднанні з духовністю народу, заснованою на вірі в Бога. Головними елементами української національної системи освіти вважав ідеалістичне світосприймання, християнську мораль, високий рівень педагогічних наук, організацію педагогічних досліджень, побудову педагогічних станцій і лабораторій, друкування педагогічних здобутків, шкільних підручників. Велике значення надавав сімейному вихованню, зв'язку сім'ї й школи, які здатні вплинути на виховання характеру, волі, патріотизму особистості.

У дидактиці Г. Ващенко багато уваги приділяв проблемі методів виховання на різних етапах освіти; розробив класифікацію методів навчання; сформулював принципи навчання, що забезпечують досягнення завдань розумового виховання; велике значення надавав зв'язкам логічних операцій аналізу й синтезу, індукції, дедукції, аналогії як синтетичним способам розвитку мислення учнів.

Основні праці: “Загальні методи навчання”, “Повідомляюча бесіда”, “Виховний ідеал”, “Виховання волі й характеру”, “Проект системи освіти в незалежній Україні”, “Український ре-несанс ХХ сторіччя”.

Вентцель Костянтин Миколайович (1857—1947) — педагог і пропагандист вільного виховання. Головним завданням виховання вважав розвиток творчої, незалежної, самобутньої особистості. Розробив принципи побудови єдиної трудової школи. Більшість його ідей вільного виховання (повага до особистості дитини; створення школи-громади, організованої на принципах самоврядування; творчий характер продуктивної праці; зв’язок освітньої діяльності з життям; природою та ін.) знайшли втілення в побудові концепції радянської школи.

Основні праці: “Основні завдання морального виховання”, “Теорія вільного виховання й ідеальний дитячий садок”, “Звільнення дитини”.

Герbart Йоганн-Фрідріх (1776—1841) — німецький філософ, психолог і педагог. Велике значення надавав виховному навчанню, в ході якого відбувається багатобічний розвиток учнів, формується особисте ставлення до дійсності. У цьому процесі можна виокремити такі складники: емпіричний — ставлення до навколишнього світу; умоглядний — до причин речей і явищ; естетичний — до прекрасного; симпа-

тичний — до ближнього; соціальний — до суспільства; релігійний — до релігійних цінностей, служіння релігії “найвищого духу”. Розробив теорію видів навчання: описового, аналітичного, синтетичного. Розробив систему морального виховання, що базувалася на п’ятьох моральних ідеях: внутрішня воля, вдосконалювання, приязнь, право, справедливість.

Основні праці: “Загальна педагогіка, виведена з мети виховання”, “Нарис лекцій з педагогіки”.

Гончаренко Семен Устинович (1928 р. н.) — вчений, педагог, фахівець у галузі педагогіки, методики викладання фізики. Науковий доробок Семена Устиновича охоплює методологію й теорію педагогіки, енциклопедичні та довідкові, навчальні видання з педагогіки та фізики. Вагомим є внесок вченого у створення педагогічних концепцій, стандартів, у розробку проблеми гуманізації та гуманітаризації освіти, змісту освіти, інтегративних процесів у навчанні. С.У. Гончаренко створив перше покоління національних підручників з фізики для 9—11 класів, серію науково-популярних книжок для школярів з фізики і техніки. Ідеї та концепції, викладені в працях С.У. Гончаренка, обґрунтовували дидактичну систему природно-наукової картини світу школярів.

Основні праці: “Методика як наука”, “Наука як навчальний предмет”, “Фундаменталізація освіти як дидактичний принцип”, “Український педагогічний словник”.

Дистервег Адольф Фрідріх Вільгельм (1790—1866) — німецький педагог. Головною метою виховання вважав гармонійний розвиток особистості на основі принципів природовідповідності, культуровідповідності й самодіяльності. Виходячи з розуміння процесу виховання як розвитку задатків дитини, створив дидактику *розвивального навчання*. На його думку, справжнє навчання повинне мати виховний характер. Завдання школи вбачав у вихованні гуманних і свідомих громадян.

Основна праця — “Керівництво до освіти німецьких учителів”.

Духнович Олександр Васильович (1803—1865) — педагог, який стояв на позиції традиційного українського просвітництва, вважав, що освіта народу може значно поліпшити суспільство. О.В. Духнович відстоював принцип природовідповідності, при цьому вказував на необхідність рівномірно розвивати духовні і фізичні сили дитини, враховувати індивідуальні відмінності його розвитку.

Серцевиною педагогіки О.В. Духновича є ідея народності, що полягає в необхідності виховання в дітях людяності, добропорядності, працьовитості, моральності. Навчання в школі має проходити рідною мовою. Слід розвивати пізнавальні можливості дітей, вони повинні одержувати реальні знання. Процес навчання треба будувати з урахуванням таких дидактичних принципів, як наочність, доступність, активність у навчанні, міцність знань та ін.

Основні праці: “Книжиця читальна для початківців”, “Короткий землеопис для молодих русинів”, “Скорочена граматика письмової російської мови”, “Народна педагогіка на користь училищ і вчителів сільських”.

Євтух Микола Борисович (1938 р. н.) — вчений, педагог, фахівець у галузі педагогіки й психології. Є автором першої в країні комп'ютерної навчально-контрольної системи з курсу “Педагогіка”, яка успішно апробована й використана на практиці у ВНЗ України. Успішно запровадив єдину систему науково-дослідної роботи студентів з психолого-педагогічних наук, яка передбачає залучення до навчальної та науково-дослідної роботи студентів протягом усього періоду навчання у ВНЗ з поступовим ускладненням форм і змісту роботи.

Основні праці: “Педагогіка: теорія та історія”, “Основи педагогіки та психології вищої школи в Україні”, “Соціальна педагогіка”.

Зязюн Іван Андрійович (1938 р. н.) — педагог, вчений, філософ, фахівець у галузі професійної педагогіки, філософії освіти, естетичного виховання молоді. Ініціатор і керівник програми “Вчитель”, яка здобула статус державної. Ідеї і положення, викладені в працях І.А. Зязюна, знайшли відображення в концептуальних засадах та основних напрямках діяльності Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України, який є провід-

ною науковою установою держави, що досліджує проблеми філософії освіти, історії професійно-технічної та вищої освіти України, психолого-педагогічної підготовки вчителів та професійної підготовки майбутніх кваліфікованих фахівців, педагогічних технологій неперервної освіти, порівняльної професійної педагогіки і психології, професійної мистецької освіти.

Коменський Ян Амос (1592—1670) — чеський педагог. Питання виховання й навчання розглядав у тісній єдності. Сформулював принцип *природовідповідності* виховання. Мету виховання вбачав у формуванні високих моральних якостей особистості. Найважливішими рисами людини вважав мудрість, справедливість, чесність, мужність та ін.

Коменський розробив нову дидактику й обґрунтував найважливіші її принципи: наочності, послідовності, систематичності, міцності, емоційності, доступності та ін.; розробив класно-урочну систему шкільного навчання й урок як форму організації навчання. Одним із центральних у дидактиці вважав питання про методи навчання: ефективність навчання залежить від використання методів, що забезпечують свідоме, легке, міцне засвоєння матеріалу вивчення. Закликав проводити навчання рідною мовою, з раннього віку, відповідно до вікових особливостей дітей.

Основні праці: “Велика дидактика”, “Світ почуттєвих речей у картинках”, “Материнська школа”.

Кремень Василь Григорович (1947 р. н.) — учений у галузі соціогуманітарних наук і державний діяч. За ініціативи Василя Григоровича в Україні відбувався активний процес переходу від авторитарної педагогіки до педагогіки толерантності, освітня система країні наблизилася до освітніх систем розвинених європейських країн. Загальноосвітня школа перейшла до нового змісту та дванадцятирічного навчання. Запроваджено вивчення іноземної мови з другого класу. Українська мова як державна вивчається всіма учнями. Старша школа перейшла до профільності. Розпочато експеримент із упровадження зовнішнього незалежного тестування школярів. Вища освіта була підготовлена до приєднання до Болонського процесу, що відбулося в травні 2005 р.

Основні праці: “Освіта і наука в Україні: інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати”, “Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду)”, “Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації”, “Філософія: Мислителі. Ідеї. Концепції”.

Макаренко Антон Семенович (1888—1939) — педагог і письменник. Уперше в педагогічній практиці здійснив досвід масового перевиховання дітей-правопорушників у трудовій колонії ім. М. Горького (1920—1928) і дитячій комуні ім. Ф.Е. Дзержинського (1927—1935). Розробив етапи, закони й принципи організації життєдіяльності колективу й колективного виховання: закон паралельної дії, закон розвитку

колективу, принцип перспективних ліній, принцип педагогічної доцільності, принцип активної цілеспрямованості, принцип цілісності процесу виховання, принцип відповідальної зазначності; ряд положень, пов'язаних із організацією правильного тону й стилів відносин у колективі, естетикою виховання.

Основні праці: “Педагогічна поема”, “Прапори на вежах”, “Марш 30-го року”, “Книга для батьків”, “Методи виховання”.

Песталоцці Йоганн-Георґ (1746—1827) — швейцарський педагог. Значну роль відводив вихованню, яке повинне дати дітям гарну трудову підготовку, розвинути їх фізичні й духовні сили. В основу виховання поклав принцип *природовідповідності*. Підкреслював важливість взаємозв'язків і тісної взаємодії розумових, моральних і фізичних здібностей дитини в навчанні, що забезпечує гармонійний розвиток особистості. Слідом за Я.А. Коменським увів принцип народності в теорію морального виховання.

Песталоцці є одним із засновників дидактики початкового навчання. Він розширив зміст початкового навчання, включивши в нього відомості з географії, природознавства, малювання, співів, гімнастики; створив основу спеціальних методик початкового навчання; відстоював необхідність переходу в навчанні від буквоскладального методу до звукового.

Основні праці: “Лінґард і Гертруда”, “Як Гертруда вчить своїх дітей”, “Лебедина пісня”.

Руссо Жан Жак (1712—1778) — французький письменник, філософ. Розробив теорію вільного виховання, основою якої є принципи гуманізму, природовідповідності, волі, індивідуального підходу до дітей. Вважав, що джерелом виховання дітей є природа, люди й речі навколо. В основі дидактики Руссо лежать принципи самодіяльності, свідомості, наочності, міцності. Серед основних методів, засобів, форм і видів навчання, які могли б забезпечити формування самостійного мислення учнів, він називає спостереження, експеримент, щоденну практику, екскурсії.

Руссо вважав, що навчання й виховання нерозривно пов'язує одна мета — навчити дитину життю, виростити людину самостійною, розсудливою, доброзичливою до людей. Для кожного вікового періоду Ж.Ж. Руссо передбачає певні завдання й засоби виховання. Особлива увага надається трудовому вихованню й навчанню.

Основні праці: “Еміль, або Про виховання”, “Міркування про походження й підстави нерівності між людьми”.

Савченко Олександра Яківна (1942 р. н.) — вчений, педагог, фахівець у галузі загальної педагогіки й дидактики початкової школи. Є автором педагогічної системи формування пізнавальної самостійності молодших школярів. Брала активну участь у підготовці законодавчої бази і формуванні стратегії розвитку україн-

ської освіти і науки. Є одним із авторів Державного стандарту для основної і старшої школи, концепції 12-річної загальноосвітньої школи.

Основні праці: “Розвиток пізнавальної самостійності молодших школярів”, “Навчально-виховний процес у малокомплектній школі”, “Дидактика початкової школи”, підручник і дидактичний посібник з читання для учнів початкових класів.

Сковорода Григорій Савович (1722—1794) — педагог, філософ, виразник ідей гуманізму й просвітництва, вважав освіту одним із засобів моральної перебудови світу, створення нового суспільства. Уперше в історії української педагогіки висунув ідею природного виховання. Під природою людини Г. Сковорода розумів обдарованість, схильності, дані їй від народження. Ідея спорідненості виховання й природи людини пронизує всі його твори, у яких він виділяє найвищі якості людини, дані їй від природи: людяність, сердечність, великодушність, сумлінність, справедливість, скромність, працьовитість та ін. Такі якості, як лінь, жорстокість, егоїзм, чиношанування тощо він вважає проти-природними, отриманими внаслідок неправильного виховання й умов життя.

У дидактиці Г. Сковорода засуджує схоластику; стоїть на позиції використання знань, отриманих учнями на практиці; пропагує розвиток інтересу учнів до навчання, уміння критично ставитися до суспільства, церкви й релі-

гії, індивідуальний підхід у навчанні, позитивні відносини між учителем і учнями.

Основні праці: “Благодатний Еродій”, “Убогий Жайворонок”, “Байки Харківські”.

Сухомлинська Ольга Василівна (1946 р. н.) — вчений, фахівець у галузі морального виховання. Донька відомого українського педагога В.О. Сухомлинського. Під її науковим керівництвом колектив науковців розробив “Концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності”. Як педагог-дослідник намагається осмислити творче життя свого батька в аспекті наукового аналізу — як школа і педагогіка того часу визначали поведінку В.О. Сухомлинського, в якій формі шкільна практика стала для нього справою всього життя.

Основні праці: зусиллями Ольги Василівни та її матері Ганни Іванівни упорядковано і видано три бібліографічні покажчики творчої спадщини В.О. Сухомлинського, “Учитель у сучасному світі і його роль в демократизації освіти”, “Нариси історії українського шкільництва. 1905—1933”.

Сухомлинський Василь Олександрович (1918—1970) — педагог, засновник нової, гуманістичної педагогіки, в центрі якої перебуває особистість. Основою його концепції є повага й довіра до дитини, визнання її унікальності й права на власний вибір. Головною метою вихо-

вання вважав всебічний розвиток особистості, який можна досягти, залучаючи школярів до різних видів діяльності, постійним і планомірним формуванням їх пізнавальних здібностей.

В.О. Сухомлинський на практиці використав систему оригінальних форм, методів і прийомів виховання й навчання школярів, в основу якої покладений розвиток їх творчих, інтелектуальних і фізичних здібностей. Процес навчання він будував як радісну працю; велику увагу надавав формуванню світогляду учнів; важлива роль відводилася слову вчителя, створенню разом з дітьми казок, художніх творів та ін. Пробудження у школяра “почуття подиву й радості відкриття” — найважливіша умова ефективності навчання.

Основні праці: “Серце віддаю дітям”, “Павльська середня школа”, “Народження громадянина”, “Сто порад вчителю”, “Батьківська педагогіка”, “Мудра влада колективу”, “Розмова з молодим директором школи”.

Ушинський Костянтин Дмитрович (1824—1870) — педагог, засновник наукової педагогіки. В основу педагогічної системи поклав принцип народності, що передбачає навчання в школі рідною мовою, врахування національних особливостей. Метою виховання, на його думку, є формування активної творчої особистості, що передбачає підготовку до розумової й фізичної праці. Велику увагу К.Д. Ушинський приділяв моральному вихованню, головним за-

вданням якого є формування в дітей патріотизму, гуманізму, любові до праці, дисциплінованості, чесності.

Великий вклад К.Д. Ушинський вніс у дидактику: науково обґрунтував питання відбору змісту освіти в школі; принципи, методи й форми навчання, які розглядав у тісному взаємозв'язку; у навчанні грамоті відстоював звуковий (аналітико-синтетичний) метод; обґрунтував основні компоненти діяльності учня в навчанні: сприйняття навчального матеріалу, його розуміння, запам'ятовування, відтворення, закріплення; дав аналіз психологічних механізмів уваги, інтересу, пам'яті, уяви, емоцій, волі, мислення, шляхів їх урахування й розвитку в процесі навчання.

Основні праці: "Дитячий світ і хрестоматія", "Рідне слово", "Людина як предмет виховання", "Досвід педагогічної антропології".

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Закон України “Про освіту” // *Голос України*. — 1996. — № 77.
2. Закон України “Про загальну середню освіту” // *Інформ. збірник МОН України*. — 1999. — № 15.
3. *Бех І.Д.* Особистісно-зорієнтоване виховання. — К., 1998.
4. *Божович О.Д.* Нетрадиционные способы оценки качества знаний. — М., 1995.
5. *Бордовская Н.В., Реан А.А.* Педагогика: Учебник для вузов. — СПб., 2001.
6. *Ващенко Г.* Загальні методи навчання: Підручник для педагогів. — К., 1997.
7. *Вища освіта України і Болонський процес / за ред. В.Г. Кременя.* — Тернопіль, 2004.
8. *Волкова Н.П.* Педагогіка. — К., 2001.

9. *Галузяк В.М., Сметанський М.І., Шахов В.І.* Педагогіка: Навч. посіб. — Вінниця, 2001.
10. *Гончаренко С.У.* Педагогічні дослідження. — К., 1995.
11. *Гуманізація* процесу навчання в школі: Навч. посібник / За ред. С.П. Бондар. — К., 2001.
12. *Державна національна програма “Освіта”* (Україна ХХІ століття). — К., 1994.
13. *Державний стандарт базової і повної середньої освіти // Освіта України.* — 2004. — № 5. — С. 1—13.
14. *Дидактика современной школы* / под ред. В.А. Онищука. — К., 1987.
15. *Дичківська І.М.* Інноваційні педагогічні технології: Навч. посіб. — К., 2004.
16. *Енциклопедія педагогічних технологій та інновацій* / автор-укладач Н.П. Наволокова. — Х., 2009.
17. *Єрмаков І., Пузіков Д.* Проектне бачення компетентнісно спрямованої 12-річної середньої школи. — Запоріжжя, 2005.
18. *Жерносек І.П.* Науково-методична робота в школі. — К., 2000.
19. *Карпенчук С.Г.* Теорія и методика виховання. — К., 1997.
20. *Киричук О.В.* Основні принципи і структура організації виховного процесу в школі // Рідна школа. — 1991. — № 12.
21. *Колеченко А.К.* Энциклопедия педагогических технологий. — СПб., 2006.

22. *Концепція* виховання дітей та молоді у національній системі освіти // Інформ. збірник МОН України. — 1996. — № 3.

23. *Концепція* національного виховання // Освіта. — 1994. — 26 травня.

24. *Коробов Е.Т.* Активные методы обучения. — Д., 1993.

25. *Критерії* оцінювання навчальних досягнень у системі загальної середньої освіти // Освіта України. — № 40. — 5 жовтня 2000 р.

26. *Кузьмінський А.І., Омеляненко В.Л.* Педагогіка: Підручник. — К., 2003.

27. *Лунячек В.Е.* Елементи технології і управління сучасною школою. — Харків, 1999.

28. *Малофійк І.В.* Дидактика. — К., 2005.

29. *Мартинець Л.А.* Імідж сучасного вчителя / упоряд. : І.М. Рожнятовська. — К., 2011.

30. *Мартинюк І.В.* Національне виховання: теорія і методологія. — К., 1995.

31. *Маслов В.І.* Наукові основи та функції процесу управління загальноосвітніми навчальними закладами. — Тернопіль, 2007.

32. *Микитюк І.* Педагогічна культура вчителя в контексті сучасної культурно-освітньої ситуації // Вища школа. — 2009. — № 4.

33. *Мойсеюк Н.Є.* Педагогіка: Навч. посіб. — 3-тє вид. — К., 2001.

34. *Новые педагогические и информационные технологии в системе образования* / Под ред. Е.С. Полат. — М., 1999.

35. *Освітні технології: Навч.-метод. посіб.* / За ред. О.М. Пехоти. — К., 2003.

36. *Паламарчук В.Ф.* Першооснови педагогічної інноватики. — К., 2005.
37. *Паламарчук В.Ф.* Як виростити інтелектуала. — Тернопіль, 2000.
38. *Пальчевський С.С.* Педагогіка. — К., 2007.
39. *Пальчевський С.С.* Сугестопедагогіка: новітні освітні технології. — К., 2005.
40. *Педагогіка ХХІ століття* / упоряд. : З.Ш. Мінгажева. — Х., 2011.
41. *Педагогіка: Хрестоматія* / уклад. : А.І. Кузьминський, В.Л. Омеляненко. — К., 2006.
42. *Педагогічний глосарій* / упоряд. В.В. Волканова. — К., 2011.
43. *Педагогіка в вопросах и ответах: Учеб. пособие* / Л.В. Кондрашова, А.А. Пермяков, Н.И. Зеленкова, А.Ю. Лаврешина. — Кривой Рог, 2003.
44. *Педагогіка* / Под ред. П.И. Пидкасиного. — М., 1996.
45. *Підласий І.П.* Практична педагогіка або три технології. — К., 2004.
46. *Пікельна В.С., Удод С.А.* Управління школою. — Д., 1998.
47. *Подласый И.П.* Педагогіка: В 2 кн. — М., 1999.
48. *Селевко Г.К.* Современные образовательные технологии. — М., 1998.
49. *Сластенин В.А., Шиянов Е.Н.* Общая педагогіка: В 2 ч. — М., 2002.
50. *Теоретичні основи педагогіки* / за ред. О.І. Вишневського. — Дрогобич, 2001.

51. *Ткачова Н.І.* Формування особистості учня у навчально-виховному процесі. — Х., 2007.

52. *Фицула М.М.* Педагогіка. — К., 2001.

53. *Філіпенко А.С.* Основи наукових досліджень. — К., 2004.

54. *Хуторской А.В.* Современная дидактика: Учебник для вузов. — СПб., 2001.

55. *Чайка В.* Основи дидактики. — Т., 2002.

56. *Ягунов В.В.* Педагогіка : навч. посіб. — К., 2003.

Навчальне видання

*ПЕРМЯКОВ Олександр Анатолійович,
МОРОЗОВ Володимир Віталійович*

ПЕДАГОГІКА

Навчальний посібник

Підп. до друку 17.08.2012. Формат 70×90 1/32.
Папір офс. Друк офс. Гарнітура SchoolBook.
Ум. друк. арк. 8,1. Обл.-вид. арк. 7,6.
Наклад 1000 пр. Зам. № 12-743.

Видавництво “Знання”.
01030, м. Київ, вул. Стрілецька, 28.
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 3596 від 05.10.2009.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36
E-mail: sales@znannia.com.ua
[http:// www.znannia.com.ua](http://www.znannia.com.ua)